

БЕЛАРУСКАЯ
ДЫЯСПАРА

КАМУНІКАЦЫЯ.ORG

Леанід Лыч (Мінск)

Ажыццяўленне ідэі беларусізацыі па-за межамі БССР у 20-я — пачатку 30-х гадоў

У ліпені 1924 г. у жыцці беларускага народа адбылася вельмі важная палітычная і культурная падзея, якая атрымала шырокую вядомасць і па-за межамі дзяржавы. Пад уплывам магутнага нацыянальна-адраджэнцкага працэсу, які ішоў пераважна ініцыятыўным шляхам, да яе не маглі не праявіць пэўнай зацікаўленасці, а то і далучыцца дзяржаўныя і партыйныя органы ўсіх звянаў. Надалей займаць пазіцыю чакання ім ужо ніяк не выпадала, бо і так масы, дзякуючы настойлівай мэтанакіраванай працы беларускай нацыянальна-свядомай інтэлігенцыі, значна апырэджалі афіцыйныя структуры ў пытаннях нацыянальнага Адраджэння. Зыходзячы з такога становішча, другая сесія Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК) БССР прыняла 15 ліпеня 1924 г. спецыяльную пастанову “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі”, якой вызначыла асноўны змест таго, што ўвайшло ў гісторыю пад тэрмінам “беларусізацыя”. Яна складалася з трох асноўных кампанентаў: арганізацыя адукацыі і выданне кніг на беларускай мове, вылучэнне беларусаў на кіруючыя пасады, перавод службовага справаводства на беларускую мову.

У палітыкі беларусізацыі адразу ж з’явілася шмат праціўнікаў, у тым ліку і сярод высокіх дзяржаўных і партыйных работнікаў, але паколькі яна мела дырэктывны характар, дык падлягала няўхільнаму правядзенню ў жыццё. І такое сапраўды адбывалася. Прыкметныя вынікі нацыянальна-культурнага Адраджэння адчуліся ўжо праз год-другі пасля абвяшчэння беларусізацыі дзяржаўнай палітыкай. А праз пяць гадоў беларусізацыі ў жыцці нашага народа адбыліся такія карэнныя пазітыўныя зрухі, што яны, з аднаго боку, прынеслі паверыць у нацыянальнае Адраджэнне нават самых закаранелых песімістаў, а з другога — запалохалі тых высокіх палітыкаў, хто ад самага пачатку не быў зацікаўлены ў давядзенні беларусізацыі да лагічнага канца. Таму няма сёння падстаў крытыкаваць беларусізацыю за сам тэрмін ці за той заняпад, да якога яна прыйшла на дзесятым годзе сваёй гісторыі. Пры яе ацэнцы трэба браць пад увагу не другое, а першае пяцігоддзе (1925–1929 гг.). А яму ж не

было роўнага за ўсё XX ст.! Не ідуць у параўнанне нават тья пяць гадоў, што мінулі пасля прыняцця 26 студзеня 1990 г. Закона аб мовах, асабліва калі ўзяць пад увагу іх вынікі, бачныя сёння.

Найлепшым пацвярджэннем прагрэсіўнасці такой з’явы, як беларусізацыя, з’яўляецца яе станоўчы ўплыў на беларусаў блізкага і далёкага замежжа. На першапачатковым этапе беларусізацыі і крыху пазней наш край яшчэ не быў адгароджаны жалезнай заслонай ад іншых краін. Усё добрае і кепскае, што ў ім рабілася, было вельмі добра вядома нашым суродзічам, якія па розных прычынах апынуліся па-за межамі сваёй Бацькаўшчыны. Яны шчыра радаваліся яе поспехам у нацыянальна-культурным Адраджэнні і, наколькі дазвалялі ўмовы, імкнуліся будаваць сваё жыццё ў адпаведнасці з уласнымі гістарычнымі, духоўнымі і сямейна-бытавымі традыцыямі.

Зразумела, найбольшы рэзананс беларусізацыя атрымала ў суседніх краінах, асабліва ў тых, якія ўключалі ў свае дзяржаўныя межы беларускія этнічныя тэрыторыі. Пераканаўча пацвярджаецца гэта прыкладам Латвіі, дзе да таго ж яшчэ жыло і нямала людзей, апантаных беларускай нацыянальнай ідэяй. Пачатак ажыццяўлення беларусізацыі ў нашай рэспубліцы супаў з вельмі цяжкімі падзеямі ў лёсе латышскіх беларусаў. 3 мая 1924 г. да красавіка 1925 г. тут без важкіх падстаў вёўся “Беларускі судовы працэс”, па якім праходзілі такія выдатныя змагары за нацыянальную ідэю, як К.Езавітаў, У.Пігулеўскі, І.Краскоўскі, П.Мядзёлка-Грыб і інш. Абвінавачванні выстаўляліся вельмі сур’ёзныя — аж да намераў далучыць да савецкай Беларусі шэраг паветаў Латвіі, дзе спрадвеку жылі беларусы. Пакуль ішоў працэс, згарнулі ці цалкам спынілі сваю дзейнасць некаторыя беларускія культурна-асветніцкія арганізацыі, у тым ліку і таварыства “Бацькаўшчына” ў Латгаліі.

На шчасце, судовыя органы Латвіі ўсё ж прыйшлі да заключэння, што беларусы не вядуць тут аніякіх антыдзяржаўных падкопаў і таму дазволілі ім аднавіць усю былую дзейнасць. Адрадзілася яна вельмі хутка і была ва ўсім сугучнай ідэям беларусізацыі. Ужо ў чэрвені 1925 г. у Рызе пачала выдавацца першая газета латышскіх беларусаў “Голас Беларуса”. У наступным годзе ў сталіцы Латвіі выйшаў беларускі паэтычны зборнік “Першы крок”.

Шмат энергіі, жыццёвага вопыту ўклаў у беларускую справу ў гэтай краіне Кастусь Езавітаў, які з’яўляўся ў розныя гады рэдактарам штомесячніка “Беларуская школа ў Латвіі”, выдаўцом газеты “Голас Беларуса”, кіраўніком Беларускага выдавецтва ў Латвіі, адным з ініцыятараў заснавання “Таварыства беларускіх вучыцеляў у Латвіі”, старшынёй Беларускага навукова-краязнаўчага гурта. У розных установах ён выкладаў беларускую мову, гісторыю, методыку гісторыі, геаграфію і маляванне.

Для пашырэння ідэі беларусізацыі ў Латвіі многае зрабіў наш фалькларыст, этнограф і педагог Сяргей Сахараў. У 1921–1925 гг. ён узначальваў Беларускі аддзел пры Міністэрстве асветы Латвіі, у 1925–1932

гг. — Дзвінскую беларускую гімназію, у сценах якой узгадана нямала людзей, што аддана служылі нацыянальнай ідэі на працягу ўсяго свайго жыцця.

Звязанае з беларусізацыяй інтэнсіўнае нацыянальна-культурнае Адраджэнне краю шчыра радала нашых суродзічаў, што апынуліся ў прыязнай да нас Чэхаславакіі, у сталіцы якой у той час знаходзіўся эміграцыйны ўрад Беларускай Народнай Рэспублікі. Гэты фактар шмат у чым паспрыяў сцяганню туды прагрэсіўных сіл беларускай інтэлігенцыі, якую стала цікавілі падзеі на Радзіме. Прага дала таксама прытулак многім членам ЦК Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў (БПС-Р), у тым ліку яе лідэру Тамашу Грыбу. Знаходзячыся ў самавыгнанні, ён працягваў цікавіцца станам сваёй партыі, якая дажывала апошнія дні ў савецкай Беларусі. Т.Грыб, не выключаючы сумеснай дзейнасці з камуністамі, усё ж прасіў у сваіх лістах да членаў ЦК БПС-Р, што засталіся ў БССР, не распускаць партыю і не ўваходзіць у бальшавіцкую. На практыцы ўсё атрымалася наадварот.

Апынуўшыся ў Празе, нашы эмігранты ўсёй сваёй практычнай дзейнасцю імкнуліся служыць інтарэсам роднага краю. Гэта мелі на ўвазе і тыя, хто ехаў з Беларусі вучыцца ў добра вядомы ў Еўропе Карлаў універсітэт. Вось па якіх актуальных, накіраваных на нацыянальную ідэю праблемах абаранілі тут нашы выпускнікі доктарскія дысертацыі: Ігнат Дварчанін — “Францішак Скарына як працаўнік культуры і гуманіст на беларускім грунце”, Янка Станкевіч — “Рэлігійная кніга беларускіх мусульман “Аль Кітаб”. Граматычны аналіз мовы”, Тамаш Грыб — “Паляне”: пытанне народа і нацыянальнасць. Сацыялагічны аналіз”. Сярод тых, хто пасля заканчэння вышэйшых навучальных устаноў Прагі здабыў шырокую папулярнасць дзякуючы самаахвярнай працы на карысць беларускага народа, можна назваць Уладзіміра Жылку, Вінцэнта Жук-Грышкевіча, Янку Геніюша, Міколу Гарошку, Аляксандра і Пётру Орсаў, Міколу Ілляшэвіча.

Удзячны чэхам за атрыманую вышэйшую адукацыю, доктар Мікалай Ілляшэвіч зрабіў ім у 1930 г. вельмі добры падарунак: выдаў у Празе першую на чэшскай мове кнігу пра сваю радзіму — “Беларусь і беларусы”. Яе змест шмат у чым адрозніваўся ад той літаратуры, якую выдавалі тады ў БССР. Аўтар з адраджэнцкіх пазіцый паказаў ролю Беларускага вайсковага з’езда (восень 1917 г.), Усебеларускага з’езда ў Мінску ў снежні 1917 г., Слуцкага паўстання ў лістападзе 1920 г. Таму кнігу М.Ілляшэвіча ў штыкі сустрэлі ў савецкай Беларусі. А.Касаніцкі ў кароткай рэцэнзіі на яе пад назвай “Беларуская контррэвалюцыя інфармуе загіналі аб Беларусі” асабліва востра крытыкуе аўтара за такія словы: “Граніцы чатырох дзяржаў, якія працінаюцца на этнаграфічных землях Беларусі, з’яўляюцца як крывавыя раны на жывым целе, а таму проці гэтага ненармальнага палітычнага з’явішча, якое існуе на ўсходзе Эўропы (г.зн. у СССР. — *Л.Л.*), беларусы пратэставалі і будуць пратэставаць”.

Прывёўшы гэтую цытату, А.Касаніцкі рэзюмуе: “Тут ужо зусім выразна відаць морду беларускага контррэвалюцыянера”¹. Затое інакш сустрэла кніжку М.Ілляшэвіча чэшская грамадскасць, якая дзякуючы ёй атрымала магчымасць даведацца пра гісторыю і культуру, прыродна-кліматычныя ўмовы Беларусі, жыццё беларусаў у Польшчы, Літве і Латвіі, прачытаць у перакладзе на чэшскую мову радкі з вершаў Я.Купалы, Я.Коласа, Ц.Гартнага, М.Чарота, А.Дудара, А.Моркаўкі, прозы Т.Гушчы, казак А.Сержпутоўскага.

Беларусізацыя самым рашучым чынам паўплывала на ўрадаўцаў БНР. Многія з іх нават выказалі шчырае жаданне вярнуцца ў савецкую Беларусь, каб прысвяціць сябе нацыянальнаму Адраджэнню. У залішняй спешцы, не маючы на тое права, прэм’ер БНР Аляксандр Цвікевіч 4 кастрычніка 1925 г. у час сустрэчы ў Празе з старшынёй Савета Народных Камісараў БССР Язэпам Адамовічам падпісаў акт аб роспуску ўрада БНР. Да канца года з актыўных дзеячаў гэтага ўрада вярнуліся ў БССР А.Цвікевіч, Л.Заяц, У.Пракулевіч і інш. Больш разумную, глыбокаўзважаную пазіцыю ў дадзеным пытанні заняў прэзідэнт рады БНР Пятро Крачэўскі, які вырашыў працягваць аддана службу беларускай справе ў Празе, а не на радзіме. І не памыліўся, бо ўсе тыя ўрадаўцы, што прыехалі ў БССР, сталі ахвярамі масавых рэпрэсій 30-х гадоў. Факт самароспуску ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі Пятро Крачэўскі назваў “авантурызм і падлогам”, “зрадай незалежнасці”. Такой жа пазіцыі прытрымліваўся і яго пераемнік (Пятро Крачэўскі памёр у 1928 г. у Празе) Васіль Захарка.

У большай ступені пад уплывам беларусізацыі, чым ад уласнага ўсведамлення, пачалі далучацца да нацыянальна-адраджэнцкай ідэі беларусы, якія жылі ў розных рэгіёнах Расійскай Федэрацыі. Зразумела, першымі прыйшлі ў рух нашы суродзічы на тых тэрыторыях, якія непасрэдна прылягалі ці недалёка знаходзіліся ад БССР. Да ліку першых адносілася Заходняя вобласць (з 1937 г. — Смаленская), у якой на перыяд перапісу насельніцтва 1926 г. жыло 83 тыс. беларусаў. У Ленінградскай вобласці тады іх было 55 тыс., Маскоўскай — 29, у самой Маскве — 13, Іванаўскай — 7 тыс. Доўгі час, не маючы належных умоваў для прыстойнага нацыянальна-культурнага жыцця, беларусы, нават і тыя, што жылі на сваёй этнічнай тэрыторыі, няўхільна асіміляваліся, пра што сведчаць наступныя факты: калі за перыяд з 1897 да 1926 г. колькасць беларусаў у Расіі па нацыянальнасці вырасла на 33 працэнты, дык па мове, наадварот, зменшылася на 3 працэнты. Ва ўкраінцаў таксама назіраліся падобныя тэндэнцыі, але не ў такіх суадносінах: у першым і другім выпадках быў рост: на 54 і 36 працэнтаў². Натуральна, такія высокія тэмпы русіфікацыі беларусаў РСФСР не маглі не выклікаць занепакоенасці ў тых яе дзяржаўных, партыйных, грамадскіх і культурных дзеячаў, якія глядзелі на дадзеную з’яву

¹ Маладняк. 1930. № 12. С. 149.

² Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 72.

з інтэрнацыяналістычных пазіцый, ведалі, які нацыянальна-патрыятычны рух пачаўся сярод карэннага насельніцтва БССР у выніку палітыкі беларусізацыі. У 1925 г. Народны камісарыят асветы РСФСР склікаў спецыяльную нараду па беларускім пытанні і прыняў пастанову, якая абавязвала карэнным чынам палепшыць задавальненне патрэб беларусаў у нацыянальнай адукацыі. У сакавіку 1927 г. калегія гэтага наркамата прыняла “Пастанову аб планавым пераводзе асветных устаноў, якія абслугоўваюць беларусаў, на іх родную мову”. Пазней, у верасні таго ж года, НКА РСФСР распрацаваў спецыяльную інструкцыю аб пераводзе школ, дзе вучыліся беларускія дзеці, на беларускую мову.

Прымаючы такога роду дакументы, кіраўніцтва НКА рэгулярна сачыла за іх рэалізацыяй. Шмат негатыўных фактаў было выяўлена ў 1928 г., калі інспекцыя наркамата асветы правярала на месцах ход стварэння беларускіх школ. Для дасягнення хутчэйшага эфекту НКА РСФСР практыкаваў арганізацыю канферэнцый і нарад па пытаннях беларусізацыі³. І трэба прызнаць, што пэўныя зрухі ўсё ж тут праявіліся. У 1930 г. працэнт беларусізацыі школ першай ступені Заходняй вобласці склаў 36. У наступным годзе ў школах сялянскай моладзі працавала 29 беларускіх груп з ахопам 1205 навучэнцаў, мелася 147 беларускіх камплектаў у пачатковых школах, дзе вучылася 1058 чалавек⁴. З агульнай колькасці створаных для беларускіх дзяцей школ у больш чым 67 працэнтаў навучанне праводзілася на беларускай мове. Апошнім часам тут значна вырас лік беларускіх школ павышанага тыпу. З 1930 г. распачалі працу Руднянскі беларускі педагагічны тэхнікум з кантынгентам навучэнцаў у 177 чалавек і беларускі рабфак у Смаленску; з восені 1932 г. планавалася адкрыццё беларускага аддзялення пры Смаленскім педагагічным тэхнікуме. У гэтых адносінах Заходнюю вобласць называлі “перадавым участкам на фронце асветы беларусаў у РСФСР”⁵. Для абслугоўвання беларусаў на іх нацыянальнай мове былі створаны 20 хат-чытальняў і сем бібліятэк. Такога роду ўстановы асветы і культуры ўзнікалі пры актыўнай падтрымцы мясцовага беларускага насельніцтва. Так, “беларуская Любавіцкая школа сабрала сярод сялян 360 подпісаў за перадачу царквы пад школу і дамагалася адпаведнай рэзалюцыі ад двух калгасаў”⁶.

На беларускіх землях Заходняй вобласці найбольш цяжкасцей з пераводам культурна-асветных устаноў на ўласны нацыянальны грунт узнікала з-за адсутнасці добра падрыхтаваных для гэтага кадраў, патрэбнай літаратуры, асабліва падручнікаў. Але былі і перашкоды іншага плана. Ёсць факты, што культурна-асветніцкую работу сярод беларусаў наўмысна зрывалі мясцовыя органы. Яны адкрылі ў 1930 г. у Руднянскім раёне беларускі педтэхнікум толькі

³ Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 75.

⁴ Тамсама. С. 73.

⁵ Тамсама. 1932. № 5–6. С. 38, 39.

⁶ Тамсама. 1931. № 2. С. 90; № 3. С. 73.

пасля таго, як друк ускрыў “шавіністычны характар усёй валакіты” з яго арганізацыяй⁷. Ствараўся ж гэты тэхнікум на базе старэйшага канцэнтра — Руднянскай дзевяцігодкі.

Вялікія надзеі на ажыўленне беларускасці ўскладаліся на створаны ў другой палове 20-х гадоў Цэнтральны беларускі клуб у Маскве. У некаторыя гады ў яго ўваходзіла да 600 чалавек, сярод якіх пераважалі рабочыя. Значная колькасць сябраў клуба — гэта палітэмігранты з Заходняй Беларусі. Аднак па віне мясцовых арганізацый Масквы гэты клуб на працягу некалькіх гадоў знаходзіўся “ў цесным сырым падвале з 3 пакояў, да таго ж з няспраўнай каналізацыяй”. Два гады хадайніцтва аб выдзяленні клубу адпаведных памяшканняў не далі станоўчых вынікаў⁸.

Рэха беларусізацыі параўнальна хутка дакацілася да шырокіх прастораў Сібіры і Далёкага Усходу, дзе ўжо не першыя дзесяцігоддзі жылі нашыя землякі. Расказаць апошнім, што робіцца на іх радзіме па лініі беларусізацыі, маглі тыя выхадцы з нашай рэспублікі, якія ехалі тады асвойваць свабодныя землі гэтых рэгіёнаў РСФСР. Такіх людзей з Беларусі штогод прыбывала ня мала. У 1925–1926 гг. ад нас ва ўсходнія раёны СССР выехала 12,7 тыс. чалавек, у 1926–1927 гг. — 24,8 тыс., з іх у Сібір і на Далёкі Усход — адпаведна 76,7 і 95,4 працэнта⁹.

Усесаюзны перапіс насельніцтва 1926 г. зафіксаваў, што на той час у Сібіры пражывала 320 тыс. беларусаў. Пазней іх колькасць павялічылася за кошт тых, хто незаслужана панёс пакаранне за ўдзел у выдуманым нацдэмаўскім руху. Сярод іх быў і наш этнограф, мовазнавец і літаратуразнавец Мікалай Каспяровіч (1900—1945). Сібір ён наведаў яшчэ і да высылкі, бо цікавіўся жыццём беларускіх перасяленцаў. У апошнія гады знаходжання ў Беларусі (1926—1930) М.Каспяровіч працаваў навуковым сакратаром Цэнтральнага бюро краязнаўства пры Інбелкульце, затым АН БССР. Апантаны нацыянальнай ідэяй, ён і ў далёкім Сібірскім краі не мог адысці ад беларускай справы, тым больш, што тут у яго ўжо меўся добры зачын. Пасля грунтоўнага даследавання культуры і быту тамтэйшых беларусаў яшчэ ў папярэднія гады ён выступіў на старонках вельмі папулярнага ў той час у СССР друкаванага органа ЦК саюза работнікаў асветы СССР “Просвещение национальностей” з цікавым і змястоўным артыкулам “Пытанні культурнага абслугоўвання сібірскіх беларусаў”. Каспяровіч прыйшоў да слушнай высновы, што на дадзеным шляху існуе “цэлы шэраг перашкод, у значнай меры абумоўленых характарам спадчыны мінулага”¹⁰, калі на беларусаў было прынята глядзець, як на рускіх.

⁷ Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 75.

⁸ Тамсама. С. 76.

⁹ Материалы к докладу Совета Народных Комиссаров БССР Совету Народных Комиссаров СССР. Мн., 1928. С. 76.

¹⁰ Просвещение национальностей. 1930. № 4–5. С. 116.

Становішчам беларусаў Сібіры цікавіліся і саюзныя органы ўлады, што вынікае з пастановы ЦВК СССР ад 9 снежня 1929 г. У ёй Сібірскі крайвыканкам абавязваўся “закончыць выдзяленне і афармленне нацыянальных адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак у мясцовасцях з кампактным насельніцтвам нацменшасцей, у прыватнасці ўкраінскіх і беларускіх...

У далейшым у працы сярод нацыянальных меншасцей сканцэнтравалі ўвагу крайвых і мясцовых органаў на большым абслугоўванні ўкраінскага і беларускага насельніцтва.

Павялічыць сетку і якасць працы палітасветустаноў нацменшасцей (забеспячэнне масавай і перыядычнай літаратурай на роднай мове, у асаблівасці ўкраінскай і беларускай); узмацніць працу па ліквідацыі непісьменнасці нацменшасцей.

... Прапанаваць ураду РСФСР узмацніць падрыхтоўку кадраў для працы сярод украінскага і беларускага насельніцтва, а Сібірскаму крайвому выканаўчаму камітэту ўлічыць наяўнасць у краіне ўкраінскіх і беларускіх работнікаў і спецыялістаў для выкарыстання іх у раёнах, населеных адпаведнымі нацменшасцямі”¹¹.

У шэрагу месцаў савецкія органы, аддзелы народнай адукацыі з усёй сур’ёзнасцю паставіліся да выканання выкладзеных ва ўказанай пастанове задач і дасягнулі пэўнага поспеху. Калі ў 1930 г. у Заходнесібірскім краі была толькі адна беларуская школа павышанага тыпу, дык праз год тут ужо працавалі шэсць ШКМ, якія наведвалі 440 навучэнцаў. За гэты час колькасць беларускіх камплектаў у пачатковых школах павялічылася з 21 да 85, дзе на сваёй нацыянальнай мове ўзгадоўвалася 3,5 тыс. дзяцей¹².

З усіх раёнаў Заходнесібірскага краю найлепшай працай па задавальненні нацыянальна-культурных запатрабаванняў беларусаў вызначаўся Большарэчанскі, дзе ў 30-я гады нават выходзіла на беларускай мове газета “Шляхам Ільча”. Але мелася нямала раёнаў Сібіры, дзе пастанову ЦВК СССР ад 9 снежня 1929 г. проста праігнаравалі, нічога канкрэтнага не зрабілі для арганізацыі жыцця беларусаў паводле іх нацыянальна-культурных традыцый.

На вялікі жаль, ніхто — ні ў Расіі, ні ў Беларусі — своечасова і сур’ёзна не паклапаціўся, каб беларусы, незалежна ад таго, жывуць яны ў межах РСФСР на сваіх этнічных тэрыторыях ці дзесьці ў далёкай Сібіры, адчувалі сябе беларусамі. Таму меў рацыю І.Скачкоў, калі прапанаваў і самой Беларусі выкарыстаць свой вопыт “для больш шырокага разгортвання культурнага будаўніцтва сярод беларусаў у РСФСР”, арганізаваць культшэфства БССР над 300 тыс. беларусаў Заходнесібірскага краю, суайчыннікамі з Казахстана, Далёкаўсходняга краю, што “забяспечыла б больш хуткае прасоўванне каранізацыі беларускіх нацыянальна-культурных устаноў і ў іншых краях РСФСР”¹³. Але не

¹¹ Просвещение национальностей. 1931. № 3. С. 75.

¹² Тамсама. С. 73.

¹³ Тамсама. 1932. № 5–6. С. 39.

будзем забываць, што пісаліся гэтыя радкі ў 1932 г., калі ў БССР прайшла ўжо першая хваля барацьбы з “нацдэмамі”, калі пачала пакрысе зніжаць тэмпы беларусізацыя. Таму зварот І.Скачкова да сумлення партыйных і дзяржаўных органаў БССР дапамагчы пэўным рэгіёнам Расійскай Федэрацыі ў правядзенні беларусізацыі застаўся марным голасам у пустыні.

З усёй адказнасцю можна сцвярджаць, што пачатак 30-х гадоў стаў канцом беларусізацыі для многіх раёнаў Расійскай Федэрацыі, дзе жылі беларусы. Гэта не баяўся прызнаць і друкаваны орган ЦК саюза работнікаў асветы СССР “Просвещение национальностей”. Аўтар артыкула “Барацьба за якасць — цэнтральная задача” Г.Гасілаў, закранаючы праблему нацыянальнай палітыкі ў галіне асветы, пісаў: “Асабліва моцныя тэндэнцыі велікарускага шавінізму даводзіцца назіраць у асветніцкай працы сярод украінцаў і беларусаў... ён сваімі каранямі ідзе ў русіфікатарскую палітыку царызму”¹⁴. У артыкуле прыводзіцца цытата з справаздачы Заходнесібірскага крайсавнарасветы (чэрвень 1931 г.): “Асабліва дрэнна ідзе справа каранізацыі ўкраінскіх і беларускіх школ”. У Крышэінскім раёне ў 1929/30 г. працавала 8 беларускіх школ, а сёлета — толькі адна. Ва Убінскім раёне 45 % беларускага насельніцтва, а школы беларускай няма ніводнай”¹⁵. Падобнае мела месца і на Смаленшчыне. Так, настаўнікі-шавіністы беларускай Любавіцкай ШКМ Руднянскага раёна адкрыта здэкаваліся з беларускай мовы, называючы яе варварскай. Як часта здаралася з нашым народам, ён і на гэты раз вельмі моцна спазніўся з сваім нацыянальна-культурным Адраджэннем на тэрыторыях па-за межамі БССР. Кволяя парасткі беларусізацыі на Смаленшчыне, Браншчыне і Пскоўшчыне, у Заходнесібірскім і Далёкаўсходнім краях, Казахстане не пайшлі ў рост. Асноўны масіў тамтэйшых беларусаў стаў этнічным матэрыялам для колькаснага росту пераважна рускай нацыі.

Прагрэсіўная ва ўсіх адносінах ідэя беларусізацыі не ўпісвалася ў рамкі той палітыкі, якую пачала праводзіць сталінская таталітарная сістэма. Шмат з таго, што было намечана ў самой Беларусі і па-за яе межамі ў галіне нацыянальнай культуры і мовы, засталася нерэалізаваным. Па віне праціўнікаў беларускага Адраджэння беларусізацыя не забяспечыла нашаму народу сапраўднага нацыянальнага росквіту.

Мікола Іваноў (Прага)

Рыжскі мір і эміграцыйны ўрад БНР

Здавалася б, як толькі ні шкуматалася беларуская нацыянальная тэрыторыя на працягу яе гісторыі далёкімі і блізкімі суседзямі... Але нават у сумнай шматвяковай гісторыі яе фармавання Рыжскі мір 1921 г. займае асобае мес-

¹⁴ Просвещение национальностей. 1931. № 10. С. 8.

¹⁵ Тамсама.

ца. Тады ў латышскай сталіцы тэрыторыя існуючай у той час “дэ-юрэ” Беларускай Народнай Рэспублікі была падзеленая Польшчай і Савецкай Расіяй на дзве няроўныя часткі. Для Беларусі гэты падзел азначаў знішчэнне апошняй надзеі на стварэнне сваёй, незалежнай нацыянальнай дзяржавы.

Польска-савецкія перамовы, якія прывялі да Рыжскага міру, складаліся з двух этапаў: першы — з 17 жніўня да 2 верасня 1920 г. у Мінску, і другі — з 17 лістапада з невялікімі перапынкамі да 18 сакавіка 1921 г. у Рызе¹.

Урад Беларускай Народнай Рэспублікі, які тады знаходзіўся на выгнанні ў Коўне (Літва), не меў рэальнай сілы; яму заставалася толькі пасіўна прыглядацца да ўсяго, што рабілася на перамовах. Члены яго, аднак, рабілі ўсё, што ў іх сілах, каб прыцягнуць увагу сусветнай грамадскасці да чарговай гістарычнай несправядлівасці ў дачыненні да беларускага народа.

У канчатковых дакументах Рыжскай мірнай канферэнцыі шмат гаворыцца пра вагагу ўрадаў Польшчы і Савецкай Расіі да правоў народаў, што пражываюць на беларускай этнічнай тэрыторыі, у тым ліку і беларускага народа, але пра сапраўдныя адносіны гэтых урадаў да беларусаў выразна сьведчыць факт, што ні палякі, ні расійскія камуністы не парупіліся нават, каб запрасіць на канферэнцыю не толькі сапраўдных беларускіх прадстаўнікоў, але і тых прадстаўнікоў беларусаў, што прытрымліваліся пракамуністычных ці прапольскіх поглядаў². Пагарда абедзвюх дэлегацый да элементарных нормаў міжнароднага права выявілася таксама ў намаганнях мець супольную граніцу паміж Польшчай і Савецкай Расіяй.

Камуністычная партыя практычна ад самага свайго заснавання выключна інструментальна ставілася да праблемы самавызначэння народаў. Імкненні да дзяржаўнай незалежнасці толькі тады атрымлівалі падтрымку большавікоў, калі яны адпавядалі патрэбам класовай барацьбы пралетарыяту. 1 студзеня 1919 г. партыя стала ініцыятарам стварэння псеўданезалежнай Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі галоўным чынам дзеля процідзеяння сапраўдным імкненням беларусаў да незалежнасці і дзеля стварэння ўзброенага буфера на мяжы з Польшчай. Прапагандысцкі эффект гэтай падзеі павінен быў павялічыцца фактам, што абвешчэнне Беларускай незалежнасці пад камуністычнай шылдай адбылося практычна на ўсёй этнічнай тэрыторыі беларусаў, ахоплівала ўсю сукупнасць беларускага народа на тэрыторыі былой Расійскай імперыі ў 300 тыс. кв. км і амаль з 12 млн. насельніцтва³. Пазней гэтую рэспубліку аб’ядналі з Літоўскай Савецкай

¹ Dański J. Pokój Ryski. Warszawa, 1931. S. 74.

² На некалькіх пасяджэннях камісіі па тэрытарыяльных справах у якасці эксперта расійскага боку ўдзельнічаў адзін з лідэраў беларускага камуністычнага кіраўніцтва Алесь Чарвякоў. Яго ўдзел меў такі мізэрны характар, што не зьявляў увагі польскага боку. Гл.: Dański J. Pokój Ryski. S. 98–119.

³ Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 496.

Рэспублікай у складзе так званага ЛітБела. А летам 1920 г., пасля вызвалення Мінска ад палякаў, зноў абвясчаецца незалежнасць Беларусі на савецкай аснове, але на гэты раз у мініяцюрным выглядзе — у складзе ўсяго шасці павеатаў былой Мінскай губерні з насельніцтвам 1,5 млн. чалавек. Гомельшчына, Магілёўшчына і Віцебшчына былі перададзены ў склад Расійскай Федэрацыі⁴.

Падобная маніпуляцыя з лёсам беларускага народа і яго нацыянальнай тэрыторыяй — сьведчаньне, па-першае, адсутнасці ў бальшавікоў канкрэтнай і эфектыўнай праграмы дзеянняў у вырашэнні беларускага пытання, па-другое, яўнай недаацэнкі імі сілы і ўплываў беларускага нацыянальнага руху, па-трэцяе — пагардлівых і нават цынчных адносінаў савецкіх кіраўнікоў да гістарычнага лёсу беларускага народа. Усе гэтыя элементы палітыкі камуністычнай партыі ў беларускім пытанні даволі выразна выявіліся ў адным мала вядомым аспекце мірнай дамоўленасці паміж Савецкай Расіяй і Польшчай у Рызе. Пасля паўторнага абвясчэння незалежнасці БССР у жніўні 1920 г. некаторы час дзяржаўная тэрыторыя Беларускай ССР не была вызначана. І толькі ў выніку рыжскіх мірных перамоў была пастаўленая чарговая, негатыўная для беларусаў кропка ў гэтым пытанні. Адной з прычын расшэння Масквы перадаць у склад Расійскай Федэрацыі Гомельшчыну, Віцебшчыну і Магілёўшчыну была патрэба для расійскага камуністычнага ўрада мець супольную граніцу з Польшчай і такім чынам пацвердзіць легітымнасць свайго подпісу пад тэкстам Рыжскага мірнага дагавору. Адсутнасць супольнай граніцы магла зрабіць увесь дагавор неадпаведным нормам міжнароднага права.

Намер расійскага боку зьменьшыць тэрыторыю Беларускай ССР да сьмешных памераў выглядаў такім неверагодным, што пачаткова польская дэлегацыя проста не магла ў гэта паверыць. І толькі вострая заява расійскай дэлегацыі і нават пагроза прыпыніць перамовы змусіла палякаў згадзіцца, каб у канчатковым тэксце дамовы было запісана, што Польшча мяжуе з Украінай, Беларуссю і Расеяй⁵.

На чале ўрада Беларускай Народнай Рэспублікі, які ў той час знаходзіўся ў Коўне, быў Вацлаў Ластоўскі, які ў снежні 1919 г. замяніў на гэтай пасадзе Антона Луцкевіча, затрыманага і пасаджанага пад хатні арышт палякамі ў Варшаве ў час вяртання з Версальскай мірнай канферэнцыі. У складзе ўрада былі таксама Т.Грыб (міністр унутраных спраў), Я.Ладноў (замежных спраў), А.Цьвікевіч (юстыцыі), Е.Бялевіч (фінансаў), К.Душэўскі (дзяржаўны сакратар) і Л.Зяц (дзяржаўны кантралёр)⁶. Амаль усе члены гэтага ўрада належалі

⁴ Турок Ф. Белорусское движение. М., 1921. С. 51.

⁵ Dąbski J. Pokój Ryski. S. 185.

⁶ Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва Беларусі (далей БДАМЛМ), ф. 3, воп. 1, спр. 202, арк. 130.

да партыі беларускіх эсэраў (сацыялістаў-рэвалюцыянераў). Падобны склад тлумачыўся канфліктам у беларускім незалежніцкім руху. Частка незалежніцкіх дзеячаў на чале з Вацлавам Іваноўскім лічыла, што будучыню Беларусі магчыма засноўваць на супрацоўніцтве і саюзе з Польшчай. Большасць, аднак, складу Рады БНР на чале з П.Крачэўскім і В.Ластоўскім выступала ў абарону цалкам незалежніцкай пазіцыі і лічыла, што шлях да беларускай незалежнасці не можа абапірацца ні на саюз з Расіяй, ні з Польшчай.

Указаны канфлікт адбываўся ў акупаваным палякамі Мінску, дзе польскія вайсковыя ўлады пільна сачылі за ўсімі палітычнымі дыскусіямі ў беларускім лагеры і як маглі спрыялі поспеху прапольскай плыні ў беларускім руху. У рамках гэтай лініі польскія ўлады аддалі загад арыштаваць шэраг беларускіх палітычных дзеячаў, вядомых сваімі антыпольскімі настроямі. За краты тады трапілі В.Ластоўскі, П.Бадунова і інш. Пад пагрозай немінучага арышту вялікая колькасць беларускіх дзеячаў вымушана была выехаць з Мінска на правінцыю, частка нават эмігравала ў Літву⁷.

Адначасова з рэпрэсіямі польская адміністрацыя пачала перамовы з прапольскай так званай Найвышэйшай Радай БНР. У склад яе ўваходзілі В.Іваноўскі, С.Рак-Міхайлоўскі, А.Смоліч, А.Уласаў, Я.Серада і інш. Гэты крок палякаў тлумачыўся, між іншым, тым, што ў польскім кіраўніцтве перамагла так званая федэралістычная канцэпцыя аднаўлення Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., дзе прадугледжвалася стварэнне аўтаномных дзяржаўных адзінак на тэрыторыі Літвы, Беларусі і Украіны. Польскі генеральны штаб адначасова рыхтаваў таксама шырокакаштабнае наступленне на савецка-польскім фронце⁸. Перамовы з беларусамі адбываліся ў Варшаве, куды спецыяльна для гэтай мэты прыбыў у студзені 1920 г. Вацлаў Іваноўскі. Там, аднак, не ўдалося дасягнуць ніякага прагрэсу. Польскі бок да таго часу згубіў цікавасць да выкарыстання беларускай карты. Да таго ж Іваноўскі выказаў перад палякамі такія далёка ідучыя патрабаванні, што яны не маглі быць прымальныя. У прыватнасці, ён запатрабаваў не абмежаванай нацыянальна-культурнай аўтаноміі, а стварэння раўнапраўнага польска-беларускага федэрацыйнага хаўрусу⁹.

Ад лютага 1920 г. месцам далейшых перамоваў стаў Мінск. З беларускага боку ў іх удзельнічалі, акрамя В.Іваноўскага, ксёндз Ф.Абрантовіч, А.Смоліч, Я.Серада, С.Рак-Міхайлоўскі і інш. Перамовы адбываліся пад уплывам поспехаў польскай арміі на савецка-польскім фронце. Паволі польскі бок набіраў упэўненасць ў магчымасці канчатковай перамогі ў гэтай вайне без выкарыстання беларускай карты. І таму з кожным новым раундам перамоваў прапановы палякаў у справе беларускай аўтаноміі рабіліся ўсё больш і больш

⁷ Archiwum Akt Nowych (далей: AAN), Akta Leona Wasilewskiego, raport 7 oddziału 2.

⁸ Pobóg-Malinowski W. Najnowsza Historia Polityczna Polski. Londyn, 1985. T. 2. S. 409.

⁹ AAN, op.cit., sygn. 39.

сціплымі. У рэшце рэшт беларуская дэлегацыя была вымушана згадзіцца на вельмі абмежаваную культурную праграму на ніве беларускасці. Палякі паабяцалі выдзеліць на развіццё беларускага школьніцтва на Міншчыне 10 млн. польскіх марак. Пры гэтым найбольш пільнымі былі прызнаны 3 млн. 600 тыс. марак, якія планавалася выдзеліць неадкладна. Але і з гэтай сумы беларускія прадстаўнікі змаглі атрымаць толькі невялікую частку¹⁰.

Летам 1920 г. пачалося моцнае контрнаступленне Чырвонай Арміі ў Беларусі. Да пачатку жніўня практычна ўся тэрыторыя этнаграфічнай Беларусі аказалася пад савецкім кантролем. На пачатку ліпеня, пасля заняцця Мінска, савецкія ўлады вырашылі зноў абвясціць незалежнасць БССР. Акт паўторнага абвясчэння беларускай незалежнасці пад камуністычным сцягам сімвалізаваў сабой канец няўдалага бальшавіцкага эксперыменту ў выглядзе Літоўска-Беларускай ССР¹¹.

Новая савецкая рэспубліка была патрэбна бальшавікам галоўным чынам дзеля таго, каб выкарыстаць яе ў якасці казырнай карты на мірных перамовах з палякамі ў Мінску. Ужо на першым пасяджэнні мірнай канферэнцыі кіраўнік савецкай дэлегацыі польскі камуніст Данішэўскі заявіў, што РСФСР па-ранейшаму стаіць на пазіцыі самавызначэння народаў і актыўна падтрымлівае ідэю незалежнасці Беларусі¹². На гэты раз, аднак, савецкае разуменне незалежнасці Беларусі распаўсюджвалася толькі на заходнюю частку беларускай этнаграфічнай тэрыторыі, якую раньняй восенню 1920 г. паволі займалі польскія войскі, разгортваючы сваё наступленне з-пад Варшавы. На пачатку кастрычніка 1920 г. польская армія дайшла да Мінска і захапіла яго — насуперак дасягнутай раней дамоўленасці аб перамір'і і размежавальнай лініі паміж польскімі і савецкімі войскамі.

Сутнасць палітыкі бальшавіцкай партыі ў беларускім пытанні выявілася ў імкненні не дапусціць да ўдзелу ў перамовах нават дэлегацыі адноўленай марыянетачнай БССР, хаця мірная канферэнцыя і адбывалася ў сталіцы Беларусі Мінску, а на ёй абмяркоўваліся праблемы падзелу яе дзяржаўнай тэрыторыі.

На першым пленарным пасяджэнні расійская дэлегацыя запрапанавала, каб граніца паміж Польшчай і незалежнай Беларуссю праходзіла ўздоўж лініі, запрапанаванай брытанскім міністрам замежных спраў лордам Керзанам з невялікімі зменамі на карысць Польшчы ў раёне Беластока¹³. Адначасова, аднак, з новымі паражэннямі Чырвонай Арміі на польскім фронце змянялася і пазіцыя савецкага боку. Савецкая дэлегацыя была схільная рабіць усё новае і новае ўступкі Польшчы ў справе граніц. Але і Польшча пасля таго, як армія М.Тухачэўскага амаль не захапіла Варшаву, адмовілася ад канцэпцыі

¹⁰ AAN, op.cit., sygn. 39.

¹¹ Ігнатоўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1992. С. 180.

¹² Dąbski J. Pokój Ryski. S. 34–35.

¹³ Dokumenty i materiały do stosunków polsko-radzieckich. Warszawa, 1961. T. 3. S. 340.

аднаўленьня граніц 1772 г.¹⁴ Пачаткова польская дэлегацыя была гатова згадзіцца з граніцай, якая бегла б уздоўж лініі старых расійскіх акопаў перыяду Першай сусьветнай вайны (Лунінец – Баранавічы – Маладзечна – возера Нарач), але разам з набліжэньнем польскай арміі да Мінска апетыты ўзрасталі.

Працяг мірных перамоваў у Рызе пачаўся з намаганьняў савецкай дэлегацыі падключыць да мірных перамоваў дэлегацыю Украінскай ССР. БССР па-ранейшаму ігнаравалася расійскім бокам. У сувязі з гэтым эміграцыйны ўрад БНР паспрабаваў атрымаць згоду расійцаў і палякаў на свой удзел у перамовах. Прэм’ер-міністр урада БНР В.Ластоўскі сустрэўся з прадстаўнікамі польскага ўрада ў Коўне і запрапанаваў аказаць дыпламатычную і іншую падтрымку палякам на іх перамовах з Расіяй у Рызе ўзамен за нацыянальна-культурную аўтаномію беларусаў у складзе польскай дзяржавы. Ад імя ўрада БНР намесьніку кіраўніка польскай дэлегацыі ў Рызе Леану Васілеўскаму быў накіраваны мемарандум з прапановамі аб супрацоўніцтве. Ёсьць неправераныя да канца сьведчаньні, што Рыгу наведваў міністр замежных спраў БНР Я.Ладноў, што ён сустракаўся з старшынёй Часовага ваенна-рэвалюцыйнага камітэта Беларусі А.Чарвяковым, які ў якасьці эксперта па беларускіх справах быў членам расійскай дэлегацыі, і нібыта атрымаў яго згоду на далучэньне БССР да маючай паўстаць у межах Польшчы беларускай аўтаноміі¹⁵. Верагоднасьць падобных перамоваў і дамоўленасьцей даволі малаверагодная, хаця і не выключана цалкам.

Для процідзеяньня спробам урада БНР удзельнічаць у рыжскіх мірных перамовах польскі бок накіраваў у Рыгу дэлегацыю так званай Сярэдняй Літвы, псеўданезалежнай рэспублікі, што існавала на тэрыторыі Віленшчыны ў 1920–1922 гг. У склад яе ўваходзілі толькі прадстаўнікі польскага насельніцтва Віленшчыны: спадары Банькоўскі і Крыжаноўскі. Паўнамоцтвы іх, аднак, не былі прызнаны ў сувязі з негатывнай пазіцыяй расійскай дэлегацыі. Востры пратэст супраць дэмаршу Сярэдняй Літвы зрабіў і ўрад БНР¹⁶.

21 кастрычніка 1920 г. у Коўне была склікана канфэрэнцыя беларускіх сацыялістычных партый. У ёй прынялі ўдзел прадстаўнікі партыі Беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў (эсэраў), сацыялістаў-дэмакратаў і сацыялістаў-фэдэралістаў. Удзельнікі канфэрэнцыі прынялі адозву да сацыялістаў Польшчы і Расіі і да сацыялістаў усяго сьвету з заклікам прыпыніць падзел Беларусі ў Рызе. “Польшча і Расія, — гаварылася ў палітычнай рэзалюцыі канфэрэнцыі, — не маючы супольных граніц, вялі на працягу апошняга году руйнуючую вайну на беларускай тэрыторыі і без учасця прадстаўнікоў беларускага народу 12 кастрычніка 1920 году падпісалі ў Рызе ўмову аб прэлімінарым міры... У абоймы польскага імперыялізму і шавінізму кінутая трэцьцяя часть беларус-

¹⁴ Kumaniecki J. Pokój polsko-radziecki, 1921. Warszawa, 1985. S. 35.

¹⁵ Krótki zarys zagadnienia białoruskiego: Sztab generalny, oddział II. Warszawa, 1928. S. 108.

¹⁶ БДАМЛІМ, ф. 3, воп. 1, спр. 202, арк. 73.

кай тэрыторыі з насельніцтвам у 4,5 млн. жыхароў, паміж каторага палякі становяць не больш як ад 2–8%. Польшча на гэтыя землі, спрадвечна беларускія, не мае ні гістарычнага, ні этнаграфічнага права.

Савецкай Расеі кінута 180 000 кв.км беларускай тэрыторыі з насяленьнем у 8 млн. жыхароў. Незалежнасьць савецкай Беларусі — гэта толькі фікцыя, прыкрываючая панявольненне беларускага народу расейскім цэнтралізмам”¹⁷.

Але і гэтая адозва, як і іншыя намаганьні беларускага незалежніцкага лагера, засталася без адказу. Сьветам у той час кіравалі зусім іншыя прынцыпы.

Вітаўт Кіпель (Нью Ёрк)

Дзейнасьць беларускай палітычнай эміграцыі ў Заходняй Эўропе ў пэрыядзе паміж Першай і Другой сусьветнымі войнамі

Падзеі 1917–1921 гг. на тэрыторыі былое Расейскае імперыі істотна зьмянілі палітычны клімат у Беларусі. Дзякуючы працы беларускага нацыянальнага актыву беларускі народ пачаў паступова ператварацца з этнічнае масы ў палітычную нацыю. Дзейнічалі палітычныя партыі, адбываліся грамадска-палітычныя зьезды, шырыўся беларускамоўны друк. Скаардынаваная дзейнасьць нацыянальнага актыву прывяла да скліканьня Усебеларускага Кангрэсу, абвешчання 25 сакавіка 1918 г. Беларускай Народнай Рэспублікі, а крыху пазьней, 1 студзеня 1919 г., у Смаленску была абвешчаная і Беларуска-Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка (раней заміж тэрміну “Савецкая” ўжываўся тэрмін “Радавая”).

Беларускі палітычны рух працягваў умацняцца і ў пасьлярэвалюцыйны пэрыяд, хоць у 1921 г. беларускаму адраджэньню быў нанесены моцны ўдар — Рыскім трактатам Беларусь была падзеленая на дзьве часткі. Тым ня менш у сярэдзіне 20-х гадоў была арганізаваная Беларуска-Сялянска-Работніцкая Грамада — наймацнейшая й начысьленейшая беларуская партыя ў нашай гісторыі, якая сталася моцным палітычным фактарам у беларускім адраджэньні. У савецкай жа Беларусі ўздымалася беларускае дзяржаўнае жыцьцё.

Але раўналегла з нацыянальным уздымам ва ўсёй Беларусі (Усходняй і Заходняй) той жа самы пэрыяд даў пачатак беларускай палітычнай эміграцыі: зьявішча новае для нацыі і беларускага руху. Прычына, якая дала пачатак гэтай эміграцыі, — ідэалыгічнасьць нацыянальнага актыву, тае часткі, якая ня прыймала ніякае іншае формы дзяржаўнасьці Беларусі, як толькі поўную яе незалежнасьць у форме Беларускай Народнай Рэспублікі. Бэсэсраўская форма дзяржаўнасьці для незалежніцкага нацыянальнага актыву была непач

¹⁷ БДАМЛІМ, ф. 3, воп. 1, спр. 202, арк. 84.

дыходзячая. І ад самага свайго пачатку (і да сённяшняга часу) беларуская палітычная эміграцыя разгарнула шырокую палітычна-грамадскую дзейнасць. У гэтым артыкуле коротка будзе разгледжаная дзейнасць палітычнае эміграцыі ў Заходняй Эўропе ў міжваенным часе, хоць у тым самым часе ішла зь Беларусі хваля эміграцыі эканамічнае — як у Эўропу, так і за акіяны, у Паўдзённую і Паўночную Амэрыкі, у Аўстралію; адзінкі выехалі ў краіны Афрыкі і на Далёкі Усход. Не будзе закранутая ў артыкуле беларуская прысутнасць ў 30-я гады ў Гішпаніі, бо гэтая тэма патрабуе асобнага, шырокага аналізу¹.

Палітычная эміграцыя як вынік рэвалюцыйных падзей мае некалькі, хоць і невыразна азначаных, фазаў. Першая фаза эміграцыі — гэта тыя эмігранты, якія бралі ўдзел у г.зв. “белом движении”, у супраціве рэвалюцыі ў складзе былога царскага войска — жаўнеры-беларусы царскае арміі, якія апынуліся ў Заходняй Эўропе.

Другая фаза тагачаснае эміграцыі — гэта значная група людзей, якія былі актыўнымі дзеячамі і прыхільнікамі ўраду БНР, які ў самым пачатку 20-х гадоў выехаў за межы Беларусі: частка тае эміграцыі выехала ў краіны Балтыі, частка засталася ў Заходняй Беларусі, а частка выэмігравала ў Заходнюю Эўропу.

Наступная хваля эміграцыі — гэта асобы, што выязджалі з Заходняй Беларусі ды затрымоўваліся ў Заходняй Эўропе. У гэтай хвалі было шмат студэнтаў, якія выязджалі з Польшчы па навуку на Запад, але потым заставаліся ў Эўропе.

І апошняя група эміграцыі ў міжваенным часе — гэта грамадаўцы, якія ратаваліся ад польскіх пагромаў беларускага руху. Гэтыя беларусы найчасцей ехалі за акіян, але некаторыя засталіся і ў Заходняй Эўропе.

Цяжка сказаць, колькі выехала тады на эміграцыю, але, паводле ацэнаў сп. Міколы Абрамчыка і д-ра Івана Ермачэнкі, беларускіх палітычных эмігрантаў у міжваенную пару трэба аблічаць па-над дзесяць тысячаў².

Міжваенная беларуская эміграцыя групавалася па розных адзнаках, як, прыкладам, студэнцтва, палітычныя партыі, і г.д. Якраз па структурна-арганізацыйных адзнаках і будзе ў гэтым дакладзе разглядацца іх дзейнасць.

Цэнтрамі беларускага палітычнага жыцця ў міжваеннай Эўропе былі спачатку Бэрлін, потым Прага, тады дзейнасць пачала заўважацца ў Францыі, а ў канцы 30-х гадоў зноў Прага ды ў гады коротка перад Другой сусветнай

¹ Беларускі Сьцяг (Коўна, 1922). № 2–3. С. 48. Інтэрв’ю з а.Германовічам (ЗША, 1967), геалягам Сарачынскім з Бэльгійскага Конга (Бэльгія, 1954), Курагам-Скрагам (Бэльгія, 1951), д-рам І.Ермачэнкам (Бэлэр-Менск, 1969) — усе захоўваюцца ў архіве аўтара.

² Рэфэрат М.Абрамчыка ў Лювэне (1950); інтэрв’ю з д-рам І.Ермачэнкам (ЗША, 1969) — захоўваюцца ў архіве аўтара; 40-ыя ўгодкі абвешчання незалежнасці БНР. Нью Ёрк, 1958. С. 40–47.

вайной — Бэрлін. Кожная з гэтых краінаў і гарадоў мелі свае падставы станавіцца цэнтрамі беларускага палітычнага жыцця: у Празе заўсёды была самая чысленная група эміграцыі, у Бэрліне выяўляліся дзейныя лідэры, як і ў Францыі.

Бясспрэчна, што найбольш спрыяльным месцам як для дзейнасці эміграцыі, гэтак і для месца жыхарства была Прага. Першай большай палітычнай падзеяй ў жыцці эміграцыі было скліканьне ў Празе 25–30 верасня 1921 г. Беларускай палітычнай канфэрэнцыі, на якой былі абмеркаваныя як арганізацыйныя формы эміграцыі, сувязі эміграцыі з Бацькаўшчынай, гэтак і прынятыя ідэалагічныя плятформы дзейнасці эміграцыі³. Варта тут адзначыць, што гэтая канфэрэнцыя была, бадай, ці не адзіным суцэльным для ўсяе эміграцыі актам, бо далейшая дзейнасць эміграцыі хоць і адбывалася на ідэалагічнай аснове Незалежнай Беларусі, аднак была досыць разрозненая па формах і структурах.

Аднэй з найбольш актыўных групавак, якая пачала палітычную дзейнасць у Заходняй Эўропе, былі Урад БНР, асобы і групы, звязаныя з бээнэраўскімі структурамі: былыя паслы і дыпляматы БНР, удзельнікі Слуцкага чыну, прадстаўнікі БНР за межамі Беларусі. Прадстаўнікі БНР бралі ўдзел у міжнародных канфэрэнцыях, рассылалі мэмарандумы ў розныя ўстановы, урадавым колам, інфармавалі друк пра становішча ў Беларусі. Гэтак БНР заявіла пра беларускія дамаганьні на Гэнуэзскай канфэрэнцыі; дзесяткі дакумэнтаў былі высланыя ў Лігу Нацыяў; абшырная перапіска БНР выяўляецца ў розных архівах, улучна з архівамі ЗША. Часткай палітычнай дзейнасці БНР трэба ўважаць і Бэрлінскую канфэрэнцыю 1925 г., дзе была зробленая няўдаляя спроба зьліквідаваць Урад (Раду) БНР, а гэтым нібы абезгаловіць дзейнасць беларускае палітычнае эміграцыі.

Палітычную дзейнасць колы БНР працягвалі да самае Другое сусьветнае вайны, тады, калі яшчэ прэзідэнту В.Захарку была зробленая прапанова супрацоўнічаць з гітлераўскай Нямецчынай, што В.Захаркам было адкінутае⁴. Палітычная дзейнасць Рады БНР і колаў, звязаных з Радай, была прыпыненая ў часе Другое сусьветнае вайны, а паваенным спадкаемцам Рады трэба ўважаць адноўленую Раду БНР у Заходняй Нямецчыне ў 1947 г.

Іншая выразная асобная група беларускіх эмігрантаў, якая вяла інтэнсіўную палітычную працу ў Эўропе ў міжваенным часе, складалася зь беларускіх палітычных партыяў (найбольш эсэраў і сацыял-дэмакратаў). Ужо ў чэрвені 1921 г. Беларускае партыя сацыялістаў-рэвалюцыянераў падала заяву аб прыняцьці яе ў склад Міжнароднай сацыялістычнай арганізацыі, а ў 1922 г. ад

³ Замежная Беларусь (Прага). 1926. № 1. С. 63; The Byelorussian Times (New York). 1978. № 13.

⁴ Беларускі Сьцяг. 1922. № 1. С. 24–27; перапіска Я.Варонкі з В.Захаркам, архіў БІНІМ (Нью Ёрк, ЗША).

Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў быў пададзены мэмарандум Канфэрэнцыі Венскага сацыялістычнага аб'яднання аб палітычным становішчы ў Беларусі. Мэмарандумы ад беларускіх партыяў высылаліся эквівалентным партыям у Бэльгію, Францыю, Нямецчыну, Галяндыю⁵).

З пачатку 20-х гадоў пачалі ў Празе дзейнічаць беларускія студэнцкія арганізацыі і арганізацыя моладзі “Беларускі Сокал”. Былі часы, калі ў Празе ў навучальным годзе збіралася каля 200 беларускіх студэнтаў. Справа ў тым, што на навуку сюды прыязджала беларуская моладзь з Польшчы і балтыцкіх краінаў, бо ў Празе дзякуючы старанням БНР і такіх дзеячаў, як М.Вяршынін, Т.Грыб і інш., беларускія юнакі і юначкі атрымалі стыпендыі, якія даваў чэшскі ўрад. Праз вышэйшыя навучальныя ўстановы Чэхаславацкай імперыі ў міжваенным часе прайшлі ды атрымалі дыплёмы некалькі сотняў беларускіх студэнтаў. І зусім зразумела, што апрача навукі студэнты вялі шырокую палітычна-прапагандовую беларускую дзейнасць. У Празе было некалькі студэнцкіх групавак. Дзяліліся студэнты па розных прычынах: палітычных перакананнях, прафэсійных зацікаўленнях і г.д.

У сярэдзіне 20-х гадоў у Празе паўстала Аб'яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацыяў (скарот АБСА), якое ў 1926 г. увайшло ў Міжнародную студэнцкую канфэдэрацыю. Праўда, уваход беларускае арганізацыі ў міжнародную не абыйшоўся без напружання (заўзята пратэставалі супраць такога ўваходу палякі), але АБСА сталася членам міжнароднае арганізацыі і павяло шырокую дзейнасць на эўрапейскім форуме. Члены АБСА бралі ўдзел у міжнародных канфэрэнцыях і зездах: выступалі ў Парыжы, Брусэлі, Афінах, Бэрліне, Мюнхэне, Рыме, Белградзе і іншых большых эўрапейскіх сталіцах і гарадох. Важна таксама, што АБСА аб'яднала ня толькі беларускія студэнцкія арганізацыі ў Празе, але і ў іншых універсітэцкіх цэнтрах. А ў тыя часы беларускія студэнты вучыліся і мелі свае гурткі ў Льежы, Брусэлі і Генце (Бэльгія), Празе, Брно (Чэхія), Белградзе, Заграбе (Югаславія), Інсбруку і Вене (Аўстрыя), Бэрліне, Мюнхэне й Ляйпцыгу (Нямецчына), Парыжы і Ліёне (Францыя). Дзейнасць беларускіх студэнтаў у рамках АБСА прыпынілася ў сувязі з вайной, хоць беларускія студэнты былі на розных эўрапейскіх універсітэтах і ў часе вайны. Па Другой сусветнай вайне дзейнасць АБСА была перанятая ў другой палове 40-х гадоў новастворанай арганізацыяй — Цэнтраляй беларускіх студэнцкіх арганізацыяў (ЦБСА), потым пераменаванай у Цэнтралю беларускіх акадэміцкіх арганізацыяў (ЦБАА)⁶.

⁵ Замежная Беларусь. 1926. № 1; Інтэрв'ю зь Міколам Абрамчыкам (Львэн, 1955) — захоўваецца ў архіве аўтара.

⁶ Хрысціянская думка (Вільня). 1937. 5 кастр.; 1938. 1 верас.; Engelhard E. Weissruthenien... Berlin, 1944. S. 215; The Byelorussian Times. 1976. № 5–6; Успаміны Д.Касмовіча, архіў БІНІМ; Жук-Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Торонто, 1993. С. 41–49.

Наступнай дзялянкай дзейнасці беларускае эміграцыі ў Празе, Бэрліне і іншых сталіцах была дзейнасць навукова-журналістычная. Дзейнічалі такія арганізацыі, як Літаратурнае згуртаванне, Таварыства імя Скарыны ды колькі гуртоў літаратурна-грамадскага профілю. Беларусы ў тым часе выдрукавалі некалькі манаграфічных працаў пра Беларусь, шмат артыкулаў у розных мовах ды дапамагалі заходнім журналістам у іх працы па “раскопванні” інфармацыі пра Беларусь. Аднак найболей навуковае працы вялося пад наглядом Беларускага замежнага архіву, якім найдаўжэйшы час кіраваў д-р Тамаш Грыб. Архіў, заснаваны ў 1928 г. пры актыўнай падтрымцы чэшскіх урадавых колаў, стаўся бадай ці не адзінай навукова-даследчай установай у Эўропе, якая спецыялізавалася ў беларусаведзе. У архіве вялася таксама ўліковая праца — як беларускага друку, гэтак і друку пра Беларусь у іншых мовах. У архіве былі розныя сэкцыі, найбольшая з іх — бібліяграфічная. Варта падкрэсліць, што ў архіве пісаліся і працы пра Беларусь д-ра М.Ільяхэвіча, Р.Мартэля, карыстаўся архівам і ведамы скарынавед А.Флароўскі, які прачытаў аб Ф.Скарыне даклад у Швайцарыі ў 1938 г. на Міжнародным кангрэсе гісторыкаў. На жаль, пасля 1945–1948 гг. лёс архіву няведаны, трэба прыкласці максімум старанняў, каб усё ж гэты архіў расшукаць⁷.

Вялася значная палітычная і грамадская праца і грамадскімі арганізацыямі, якія былі ў Чэхаславаччыне, а таксама ў Бэрліне, Кэнігсбэргу, Мюнхэне і Ляйпцыгу⁸. Найбольш дзейнай палітычна, аднак, была ў тым часе грамада ў Францыі, ведамая пад назвай “Хаўрус”. Гэтая арганізацыя была масавая, складалася ў бальшыні зь беларускіх работнікаў, якія прыезджалі ў Францыю на заробкі, пераважна з Заходняе Беларусі, але шмат хто з іх заставаўся назаўсёды. Пачаткі арганізацыі сягаюць у 1930 г., а арганізацыя была аформленая і залегалізаваная ў сакавіку 1931 г. Вяла яна працу сацыяльнага кірунку (дапамога работнікам, іх сем’ям), а таксама працу палітычную ды выдавала бюлетэнь “Рэха”. Філіі гэтае арганізацыі дзейнічалі ў Лілі, Ліёне ды іншых гарадах Францыі, а галоўная кватэра была ў Парыжы. У перадваенным часе (арганізацыя засталася дзейнай і па Другой сусветнай вайне) арганізацыя “Хаўрус” налічала некалькі тысячаў членаў. Кіравалі арганізацыяй спсп. Мікола Абрамчык, Лявон Рыдлеўскі, а духавым апекуном работнікаў быў айцец Францішак Чарняўскі⁹. “Хаўрус” ладзіў сустрэчы работнікаў, меў бібліятэку, прадстаўнікі “Хаўрусу” бралі ўдзел у розных міжнародных канфэрэнцыях¹⁰.

⁷ Хрысьціянская думка. 1938. 1, 10 верас. Інтэрв’ю зь Міколам Абрамчыкам (ЗША, 1963) — захоўваецца ў архіве аўтара.

⁸ Інтэрв’ю з айцом Львом Гарошкам (Львэн, 1949; Парыж, 1953); Дзьмітрам Касмовічам (ЗША, 1979) — захоўваюцца ў архіве аўтара.

⁹ Інтэрв’ю зь Лявонам Рыдлеўскім (Львэн, 1949), айцом Ф.Чарняўскім (Львэн, 1954–1955, ЗША, 1965) — захоўваюцца ў архіве аўтара.

¹⁰ Божым Шляхам (Парыж). 1953. № 56. С. 27; 1956. № 70–75. С. 39; архіў а.Гарошкі (Лёндан, Б-ка Ф.Скарыны).

І яшчэ адна важная дзялянка беларускае дзейнасці ў Заходняй Эўропе, можа і ня цалкам палітычная ды і ня зусім эмігранцкая, — гэта ўдзел у міжнародных кангрэсах нацыянальнасцяў, эўхарыстычных, навуковых. У тых кангрэсах найчасцей рэпрэзэнтавалі Беларусь і беларускі пагляд прадстаўнікі Беларускае хрысціянскае дэмакратыі, але ўдзельнічалі ў тых імпрэзах і эмігранты. Гэтак ксёндз Адам Станкевіч дасылаў на кангрэсы мяньшыняў свае даклады, а ўдзельнікамі кангрэсаў былі эмігранты з Прагі ці з Бэрліну. Беларуская хрысціянская дэмакратыя даставала стыпэндыі для студэнтаў у Рым, Інсбрук ды іншыя Заходня-эўрапейскія універсітэты. Ксяндзы Фабіян Абрантовіч (нейкі час жыў у Рыме і быў прыняты папам), Язэп Рэшаць, Вінцэнт Гадлеўскі і Адам Станкевіч хадайнічалі ў Рыме і падалі пратэстацыйны мэмарыял супраць польскага канкардату з Апостальскім пасадам. Наагул дзейнасць беларускіх ксяндзоў у Заходняй Эўропе ў міжваенным часе была і шырокагранная, і важная з палітычнага пункту гледжання¹¹.

І яшчэ аб аднэй дзялянцы беларускае дзейнасці ў Эўропе ў міжваенным часе неабходна зазначыць — гэта друк. Беларускія эмігранты ў Празе, Бэрліне ды Парыжы выдавалі свае бюлетэні, выдрукавалі некалькі кніжак, інфармацыйных лістовак пра Беларусь.

Неабходна таксама падкрэсьліць, што якраз у замежным беларускім друку таго часу былі абгрунтаваныя ідэалгічныя асновы беларускае палітычнае эміграцыі, беларускае дзяржаўнасці, сымболікі. Дэмакаваньне ж бальшавіцкае палітыкі ў БССР, ейная шкоднасьць для беларускага руху і народу, як было сказана д-рам Тамашом Грыбам у часапісе “Іскры Скарыны”, можа ўважацца, на мой пагляд, прыкладам палітычнае палемікі ды нацыянальнага думанья.

Калі ідзе гаворка пра беларускі замежны друк і дзейнасць беларусаў у міжваенную пару на Захадзе, дык нельга не ўспомніць і таго факту, што пры дапамозе Брытанскага біблейскага таварыства і дзякуючы старанням беларусаў на Бацькаўшчыне і на эміграцыі, у 1931 г. у Лодзі (хоць пішацца, што ў Гэльсінкі!) упершыню ў беларускай мове быў выдрукаваны Новы Завет — тое выданьне, што мы цяпер называем “Луцкевічавым перакладам”, які да цяперашняга часу выйшаў некалькімі выданьнямі¹².

Бясспрэчна, што да беларускай грамадска-палітычнай дзейнасці ў Заходняй Эўропе трэба далучыць і выступленьні-канцэрты славутага беларускага сьпевака Міхася Забэіды-Суміцкага. Яго выступы ў Празе, Бэрліне ды іншых гарадох Заходняй Эўропы папулярызавалі беларускую культуру ды давалі інфармацыю пра Беларусь шырокаму грамадству.

¹¹ Божым Шляхам. 1957. № 76–81. С. 13; 1976. № 147–148. С. 1; Архіў айца Льва Гарошкі (Лёндан, Б-ка Ф.Скарыны), айца П.Татарыновіча (Нью Ёрк, БІНІМ).

¹² Божым Шляхам. 1975. № 143–144. С. 22.

Заканчваючы свой разгляд, хачу заўважыць: на шмат якіх дзялянках тую дзейнасьць на Захадзе, якую распачала парэвалюцыйная хваля беларускае эміграцыі, працягвае эміграцыя па Другой сусьветнай вайне (студэнцкі рух, друк, арганізацыйнае жыцьцё ў Францыі). Аднак дзейнасьць эміграцыйнае хвалі па Другой сусьветнай вайне была значна шырэйшая — найперш дзеля большае колькасці эміграцыі, хоць дзейнасьць абодвух хваляў базавалася на той самай ідэалагічнай аснове — адраджэньне незалежнае, дэмакратычнае беларускае дзяржавы ў форме Беларускай Народнай Рэспублікі.

Галіна Сяргеева (Мінск)

Беларуская дыяспара ў гады Другой сусьветнай вайны

Пасля двух масавых эміграцыйных хваляў (з канца XIX ст. да Першай сусьветнай вайны, а затым паміж двума сусьветнымі войнамі) сотні тысяч выхадцаў з беларускіх зямель пасяліліся галоўным чынам у ЗША, Канадзе, Аргенціне, Бразіліі, Францыі, іншых еўрапейскіх краінах. Напярэдадні Другой сусьветнай вайны беларуская дыяспара была ў асноўным працоўнай. Палітычная плынь (а гэта найперш інтэлігенцыя) канцэнтравалася галоўным чынам у Чэхаславакіі, Літве, Латвіі, а працоўная, сялянская эміграцыя асела пераважна на амерыканскім кантынэнце. Такім чынам гэтыя два патокі разышліся, што не спрыяла арганізацыі нацыянальнага жыцця, захаванню традыцый, мовы. Страта цікавасці да эміграцыі ў сувязі з стабілізацыяй палітычнага становішча ў Еўропе, яе раскол пасля Берлінскай канферэнцыі 1925 г. і вяртанне на Бацькаўшчыну часткі вядомых лідэраў, якія прызналі БССР, абумовілі (сярод іншых прычын) затуханне палітычнай актыўнасці, у тым ліку і дзейнасці Рады БНР.

З пачаткам Другой сусьветнай вайны прыток беларускіх эмігрантаў на амерыканскі кантынент перапыніўся; карэнным чынам змяніліся памеры, становішча беларускай дыяспары ў еўрапейскіх дзяржавах. Захоп Германіяй Польшчы і далучэнне Заходняй Беларусі да БССР выклікалі выезд на захад палітычных дзеячаў, якія не мелі даверу да савецкай улады і пакінулі Заходнюю Беларусь, калі на яе тэрыторыю ўвайшла Чырвоная армія. У Германію і на акупаваныя ёй тэрыторыі эмігравалі многія беларусы з віленскага асяродка напярэдадні інкарпарацыі прыбалтыйскіх дзяржаў у СССР. 70–80 тысяч беларусаў, што ваявалі ў складзе польскага войска, трапілі ў нямецкі палон, а затым з канца 1939 г. і на працягу 1940 г. атрымалі права ўладкоўвацца вольнымі работнікамі, мелі за сваю працу ядрэнны заробак¹. На захопленых

¹ Вініцкі А. Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939–1951 гадах. Лос-Анджэлес, 1968. Ч. I. С. 7, 32; Кіпель В. Беларусы ў ЗША. Мн., 1993. С. 157.

немцамі тэрыторыях аказаліся сталыя беларускія асяродкі з арганізаваным нацыянальным жыццём (у Празе, Парыжы, Варшаве, Лодзі і інш.).

Напярэдадні вайны і ў яе пачатку павялічылася цікавасць нямецкіх уладаў да беларускага пытання. Рабіліся захады для выкарыстання ў сваіх мэтах рознагалоссяў, асабістых амбіцый, барацьбы за лідэрства сярод беларускіх эмігрантаў, уцягвання ў сферу ўплыву нямецкай палітыкі вядомых на эміграцыі дзеячаў. У лістападзе 1939 г. пры Міністэрстве ўнутраных спраў Германіі было створана Беларускае прадстаўніцтва (Weissruthenische Vertauenstelle), якое наладзіла выпуск штотыднёвай газеты на беларускай мове “Раніца” (снежань 1939 – сакавік 1945). Матэрыяльную падтрымку і культурна-асветную работу ажыццяўлялі грамадскія арганізацыі — Беларускі камітэт самапомачы, створаны летам 1940 г. у Берліне (меў аддзелы ў Мюнхене, Лейпцыгу, Вене, Празе, Лодзі, Торуні і інш.), а таксама Беларускі камітэт у Генеральнай губерні (дзейнічаў у Варшаве ад студзеня 1940 г. і меў аддзяленні ў Кракаве і Бялападлясцы)².

У беларускіх асяродках Германіі і на акупаваных ёй заходнееўрапейскіх тэрыторыях было неадназначнае стаўленне да нямецкай палітыкі. Розніліся спадзяванні ў сувязі з гэтым адносна лёсу Беларусі. Адсутнасць на пачатку Другой сусветнай вайны больш-менш выяўленай пазіцыі кіраўніцтва Германіі наконт будучага статуса Беларусі, пэўная зацікаўленасць беларускім пытаннем спарадзіла разлік часткі лідэраў беларускай эміграцыі на падтрымку іх памкненняў да незалежнасці Беларусі (І.Ермачэнка, М.Шчорс, В.Гадлеўскі і інш.). Польскі гісторык-беларус Ю.Турунак так ахарактарызаваў мэты беларускіх палітыкаў, арыентаваных на Германію: “Агульнай рысай гэтых груп было жаданне выступаць у ролі прадстаўнікоў беларускага народа і патэнцыяльных палітычных партнёраў Германіі і навізаць нямецкім уладам аптымальныя, на іх погляд, рэцэпты вырашэння беларускага пытання пасля спадзяванага разгрому СССР”³. На думку аўтара, створаны 19 чэрвеня 1941 г. у Берліне Беларускі нацыянальны цэнтр (старшыня М.Шчорс) “у спрыяльных умовах збіраўся аб’явіць сябе часовым урадам па ходу заняцця немцамі Беларусі”.

Але ўжо у пачатковы перыяд Другой сусветнай вайны ў беларускіх асяродках Еўропы была арыентацыя і на заходніх саюзнікаў па антыгітлераўскай кааліцыі. Лідэры створанай летам 1940 г. у Варшаве Партыі беларускіх нацыяналістаў (Я.Станкевіч, В.Іваноўскі) лічылі, што пераможцамі ў вайне стануць дзяржавы антыгітлераўскай кааліцыі і менавіта яны найперш будуць вырашаць праблемы пасляваеннага ўладкавання Еўропы, а тады можна будзе пытанне незалежнасці Беларусі вывесці на

² Працавалі яны на працягу ўсёй вайны і былі, безумоўна, пад кантролем нямецкіх органаў ды і не ахоплівалі ўсю дыяспару (напрыклад, палонных Савецкай арміі, вязняў канцлагераў і інш.).

³ Турунак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993. С. 32.

міжнародны ўзровень⁴. У якасці першага кроку была зроблена спроба наладзіць кантакты з польскім падполлем.

Пасля нападу Германіі на БССР Беларусь стала арэнай жорсткіх баёў і працяглай акупацыі яе тэрыторыі, што абумовіла масавае, галоўным чынам прымусовае, перамяшчэнне яе насельніцтва. Амаль 1,5 млн. жыхароў эвакуаваліся на ўсход СССР. У ліку савецкіх ваеннапалонных, якія ў СССР лічыліся здраднікамі, за мяжой аказаліся сотні тысяч беларусаў. Шмат іх загінула ад невыносна жорсткіх умоваў — непасільнай працы, холаду, голаду, хвароб у лагерах ваеннапалонных з іх прававой неабароненасцю, бо Германія не выконвала ў адносінах да іх міжнародных пагадненняў, спасылаючыся на тое, што СССР не падпісаў Гагскай і Жэнеўскай канвенцый аб правах ваеннапалонных⁵. Нямаючы жыхароў Беларусі аказалася вязнямі канцлагаў у Германіі і акупаваных ёй дзяржавах. 380 тыс. чалавек (па некаторых крыніцах да 700 тыс.) былі прымусова адпраўлены з акупаванай БССР у Германію як танная працоўная сіла. Працавалі яны на прадпрыемствах (і ў гэтым выпадку размяшчаліся ў спецыяльных лагерах) ці сельскімі работнікамі ў баўэраў. У канцы вайны ў Германіі з’явіліся лагеры прымусова вывезеных з акупаваных тэрыторый (і з БССР) дзяцей ад 6 да 12 гадоў: так ва ўмовах жорсткай дысцыпліны і паўгалоднага існавання рыхтаваліся новыя “рэзервы нявольніцкае рабочае сілы”⁶.

Была яшчэ адна катэгорыя паехаўшых на працу — каля 5 тыс. юнакоў і юначак Саюза беларускай моладзі, якія арганізацыйна ўтваралі працоўную групу СБМ у Германіі. Юнакі і дзяўчаты (ад 12 да 20 гадоў) працавалі на авіяцыйных заводах Юнкерса і ў асяродках Арганізацыі дапаможнай службы Люфтвафэ⁷. Мелі яны, як і прымусова вывезеныя, нялёгка ўмовы жыцця і працы, але ў адрозненне ад апошніх маглі весці, хоць і абмежаваную, нацыянальную культурна-асветную працу (вечары, гурткі, азнаямленне з беларускай прэсай і інш.).

У такіх умовах палітычнае размежаванне эміграцыі, існаванне двух арыентацый працягвалася. У беларускі нацыянальны рух на акупаванай немцамі тэрыторыі, які быў па свайму характару антыбальшавіцкім, улілося некалькі дзесяткаў уплывовых прадстаўнікоў палітычнай эміграцыі, што занялі вядучыя пазіцыі ў грамадска-палітычных і культурных фармаваннях, увайшлі ў склад БЦР — дарадчага органа і цэнтральнай установы беларускай адміністрацыі.

⁴ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. С. 36.

⁵ Пэўнае ўдзяленне аб колькасці савецкіх ваеннапалонных беларусаў дае лічба рэпатрыяваных гэтай катэгорыі ў СССР пасля вайны — амаль 135 тыс. // *История СССР*. 1990. № 4. С. 35.

⁶ Максімык Я. Беларуская гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямеччыне: 1945–1950. Нью-Ёрк; Беласток, 1994. С. 7.

⁷ Тамсама. С. 6–7; Вініцкі А. Матар’ялы ... Ч. 1. С. 24–27.

рацыі на акупаванай тэрыторыі. Так, кіраўнік пражскага філіяла Беларускага камітэта самапомачы І.Ермачэнка ўзначаліў Беларускаю народную самапомач, затым камандаваў Беларускай самааховай, быў дарадцам і мужам даверу пры генеральным камісары Беларусі. Цывільная беларуская адміністрацыя на акупаванай немцамі тэрыторыі мела пэўныя сувязі з эмігранцкімі асяродкамі. Удзельнікамі 2-га Усебеларускага кангрэса, скліканага са згоды нямецкіх уладаў 27 чэрвеня 1944 г., былі прадстаўнікі і ад замежных беларускіх арганізацый з Варшавы, Кракава, Лодзі, Прагі, Берліна, Вены, Кёнігсберга⁸.

Трэба адзначыць, што сярод беларускіх дзеячаў на акупаваных тэрыторыях існавала плынь, якая заняла не толькі антыбальшавіцкія, але і антыгерманскія пазіцыі. Беларуская незалежніцкая партыя (1942–1944, старшыня — бургамістр Віцебска У.Родзька) імкнулася арганізаваць нацыянальны рух для адначасовага выступлення і супраць немцаў, і супраць бальшавікоў⁹. Вядомыя сёння і захады па рэалізацыі спадзяванняў беларускіх дзеячаў на міжнароднае пасляваеннае вырашэнне пытання аб суверэннасці Беларусі. У снежні 1943 г. В.Іваноўскі, бургамістр Мінска і старшыня Беларускай рады даверу (дарадчага органа пры генеральным камісары Беларусі, чэрвень — снежань 1943 г.), прадбачыў крах Германіі і непазбежнасць эміграцыі, а таму лічыў неабходным арганізоўваць беларускія сілы на Захадзе “для будучай барацьбы за Беларусь”. Па звестках савецкай разведкі, ён падкрэсліваў, што такую работу ў Прыбалтыцы вядзе К.Езавітаў, у былой Польшчы — В.Тумаш, а “нашы прадстаўнікі зараз звязаліся з беларусамі, якія пражываюць у Англіі, і праз іх устанавілі сувязь з прадстаўнікамі англійскага ўрада, з якімі вядуць перамовы аб стварэнні ў пасляваеннай Еўропе беларускай самастойнай дзяржавы”¹⁰.

Нямецкія ўлады ізаліравалі прэзідэнта БНР В.Захарку, які знаходзіўся ў акупаванай Празе і, нягледзячы на захады адпаведных устаноў, адмовіўся выступаць ад імя БНР у падтрымку германскай палітыкі¹¹. Перад сваёй смерцю ў 1943 г. ён перадаў паўнамоцтвы М.Абрамчыку, які ў кастрычніку таго ж года наведаў акупаваныя беларускія землі, звязаўся з мясцовымі лідэрамі антынямецкай арыентацыі, але быў арыштаваны гестапа і вывезены ў Парыж.

Паспяховае наступленне савецкіх войск на тэрыторыі Беларусі выклікала значную эмігранцкую хвалю тых, хто баяўся вяртання сталінскага рэжыму. Пераважную колькасць яе складалі сяляне (патэнцыяльныя “кулакі”) з Заходняй Беларусі, але большасць уцекачоў была завернута ў СССР пры хуткім прасоўванні Чырвонай арміі на захад. Тым не менш за мяжу выехалі дзесяткі

⁸ Другі Усебеларускі кангрэс: Стэнаграма. Мюнхен, 1954. С. 9, 39.

⁹ Энциклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. 1. С. 393.

¹⁰ Соловьев А.К. Они действовали под разными псевдонимами. Мн., 1994. С. 107.

¹¹ Геніюш Л. Сповідзь. Мн., 1993. С. 53; Жук-Грышкевіч Р. Жыццё Вінцэнта Жука-Грышкевіча. Таронта, 1993. С. 256.

тысяч беларусаў, у тым ліку арганізацыі, установы, вайсковыя фармаванні, створаныя на акупаванай немцамі тэрыторыі, — Беларуская цэнтральная рада (БЦР), Галоўны штаб Саюза беларускай моладзі, Сабор епіскапаў Беларускай праваслаўнай царквы, атрады Беларускай краёвай абароны, атрады дапаможнай паліцыі, а таксама інтэлігенцыя, якая працавала ў гады вайны ў цывільнай адміністрацыі, адукацыйнай сістэме, культурна-асветных арганізацыях. Гэтая плынь у асноўным была палітычнай — антыбальшавіцкай, апазіцыйнай савецкай уладзе.

БЦР, якая выехала ў Кёнігсберг, а затым Берлін, аказалася ў складаным становішчы. З аднаго боку, яна па-ранейшаму кантралявалася нямецкімі ўладамі, якія былі зацікаўлены, каб выкарыстаць ў сваіх інтарэсах нацыянальныя паліцэйска-вайсковыя фармаванні; а з другога, набліжалася паражэнне Германіі, і сябры БЦР разумелі неабходнасць пошуку іншай арыентацыі. Пасля першапачатковай разгубленасці БЦР зрабіла захады па афармленні сябе як урада ў выгнанні. Былі наладжаны непасрэдныя сувязі з Міністэрствам усходніх абшараў, у складзе якога быў беларускі аддзел (і прадстаўнік БЦР). Усталяваліся кантакты з беларускім аддзелам нямецкай арганізацыі “Працоўны фронт”. БЦР выступіла з прапановай аб арганізацыі беларускага войска, але не атрымала згоды, бо германскае камандаванне падтрымлівала спробы Уласава ўлучыць усе нацыянальныя фармаванні ў Рускую вызваленчую армію. Каб зацвердзіць сябе як “законнае беларускае палітычнае прадстаўніцтва за межамі Бацькаўшчыны”, БЦР прыняла ў студзені 1945 г. новы статут і канстытуцыю. Пры гэтым напярэдадні ўжо бачнага разгрому Германіі дзеячы БЦР лавіравалі, супрацьдзейнічалі нямецкім уладам (зацягванне фармавання вайсковых адзінак, адказ далучацца да Камітэта вызвалення народаў Расіі), рабілі спробы наладзіць кантакты з заходнімі саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі, каб стварыць умовы для далейшай дзейнасці эміграцыі пасля вайны. Менавіта з улікам гэтага ў адпаведнасці з прынятай канстытуцыяй быў створаны ўрад, які ва ўмовах гітлераўскай Германіі павінен быў выступаць як калегія БЦР, а пасля яе разгрому — як кабінет Міністраў БНР¹². З гэтай жа мэтай у студзені — сакавіку 1945 г. (па сведчанні аднаго з уплывовых лідэраў БЦР К.Езавітава) былі пасланы прадстаўнікі ў Швейцарыю, Швецыю, Францыю, Турцыю, Бельгію, Данію, Нарвегію, Аўстрыю, Італію, планавалася арганізацыя ў Парыжы Беларускага нацыянальнага камітэта і пераход беларускай брыгады на бок заходніх саюзнікаў¹³. Большасць членаў БЦР пераехала ў заходнія і паўднёвыя раёны Германіі і трапіла ў зоны ЗША і Вялікабрытаніі.

Напростым быў лёс беларускіх вайсковых фармаванняў, якія пры адступленні немцаў з тэрыторыі Беларусі былі ўключаны ў германскае войска. Батальёны Бела-

¹² За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Лёндан, 1960. С. 83, 173–175.

¹³ Нёман. 1993. № 3. С. 138, 150, 152.

рускай краёвай абароны (да 16 тыс. чалавек) на захадзе Польшчы былі далучаны да Рускай дывізіі СС (камандаваў ёй немец Зіглінг) і адпраўлены на Заходні фронт. Ня-мала гэтых беларусаў, што аказаліся летам 1944 г. на тэрыторыі Францыі, уцяклі да мясцовых партызан (макі), а адзін батальён, перабіўшы немцаў, перайшоў у Швейцарыю¹⁴. Восенню 1944 г. большасць іх уступіла ў войска Андэрса і змагалася супраць Германіі на заключным этапе вайны. Значная частка беларусаў з дывізіі Зіглінга у раёне Вагецаў (Францыя) здалася ў палон англа-амерыканскім саюзнікам восенню 1944 г.¹⁵ Рэшткі дывізіі (у тым ліку некалькі тысяч беларусаў) са згоды нямецкага камандавання былі накіраваны ў Рускую вызваленчую армію (РВА) Уласава. Каля трох тысяч беларусаў, якія адмовіліся служыць у РВА ці дывізіі Зіглінга, былі раззброены і накіраваны ў працоўныя брыгады¹⁶. Сотні з тых беларусаў, што апынуліся ў Рускай вызваленчай арміі, прымалі ўдзел у вызваленні Прагі: менавіта ўласаўцы першымі (да прыходу сюды частак Чырвонай арміі) выбілі адтуль немцаў, а затым здаліся ў палон амерыканцам.

На базе рэштак дывізіі Зіглінга ў пачатку 1945 г. на поўдні Германіі (г.Гіршаў) пачалося стварэнне брыгады “Беларусь”, але камплектаванне яе ў неразбярыве апошніх месяцаў вайны не было скончана. Яна не ўдзельнічала ў ваенных дзеяннях і трапіла ў амерыканскі палон (больш тысячы беларусаў)¹⁷.

На тэрыторыі акупаваных немцамі еўрапейскіх дзяржаў, сотні беларусаў — уцекачоў з лагераў ці эшалонаў ваеннапалонных, працоўных каманд, канцлагераў, а таксама остарбайтэраў вялі антыфашысцкую барацьбу. Ураджэнец Магілёўшчыны савецкі разведчык Л.Маневіч узначальваў падпольную арганізацыю ў лагеры Маўтхаўзен. У французскім руху супраціўлення ўдзельнічалі ўраджэнцы Беларусі Ф.Варанішча, Т.Чахоўская, В.Барбук, У. і С.Ліхота-Кісель, Ф.Кажамякін (пасмяротна ўзнагароджаны ордэнам Ганаровага легіёна)¹⁸. Мінчанцы Н.Лісавец, якая кіравала жаночым партызанскім атрадам “Радзіма”, за праяўленую адвагу было прысвоена званне лейтэнанта французскай арміі. Арганізатарамі атрада “Смерць фашызму”, што змагаўся ў Эльзас-Латарынгіі, сталі былыя мінскія падпольшчыкі Ф.Ліхавец, У.Руткоўскі, У.Бялько і інш. У 1944–1945 гг. у Францыі дзейнічала арганізацыя “Беларускі патрыёт”.

Узброеную барацьбу супраць акупантаў жыхары Беларусі вялі ў складзе часцей нацыянальна-вызваленчай арміі Югаславіі, партызанскіх атрадаў на Балканах, у Італіі¹⁹. Брыгаду імя К.Готвальда ў Чэхаславакіі ўзначальваў В.Квіцінскі, а начальнікам штаба атрада (затым брыгады) у Бельгіі быў А.Варанкоў.

¹⁴ Голас часу. 1990. № 18. С. 38; 1995. № 34. С. 29–34.

¹⁵ За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. С. 21.

¹⁶ Нёман. 1993. № 3. С.156.

¹⁷ На суд гісторыі. Мн., 1994. С. 298; Беларус. 1995. Люты.

¹⁸ Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1995. Ч. 2. С. 320–322.

¹⁹ Казак В.Н. Побратимы: Советские люди в антифашистской борьбе народов Балканских стран. 1941–1945. Мн., 1975. С. 47, 65, 135.

У час Другой сусветнай вайны паглыбілася палярызацыя беларускай эміграцыі на амерыканскім кантыненте. Прасавецкая арыентацыя ўзмацнілася ў асяродках дарэвалюцыйных і міжваенных перасяленцаў, асабліва ў Аргенціне. На хвалі антыфашысцкага ўздыху павялічылася колькасць спачуваючых СССР, які нес асноўны цяжар змагання з гітлераўцамі. Ствараюцца камітэты ў падтрымку СССР. Беларускі дэмакратычны камітэт дапамогі Радзіме меў 36 падкамітэтаў у Аргенціне, Бразіліі, Парагваі, Уругваі. Шмат выхадцаў з Беларусі ўключыліся ў агульнаславянскія акцыі маральнай і матэрыяльнай падтрымкі антыгітлераўскай кааліцыі. Створаны ў Маскве Славянскі камітэт (1941) ініцыяваў з'яўленне на амерыканскім кантыненте такіх камітэтаў у асяроддзі эміграцыі. Актывізавалася дзейнасць нацыянальных таварыстваў, з'явіліся новыя: у Аргенціне — “Мінск”, імя Ф.Скарыны, імя Я.Купалы, у ЗША — Беларуска-амерыканская нацыянальная рада, у Канадзе — Федэрацыя рускіх канадцаў, большасць якой склалі выхадцы з Заходняй Беларусі²⁰.

Аднак перавага ў кіраўніцтве славянскім рухам на эміграцыі рускіх лідараў, найчасцей прасавецкай арыентацыі, вяла да супярэчнасцей, звужэння нацыянальна-культурнай дзейнасці, русіфікацыі, непрымання гэтай пазіцыі асобнымі таварыствамі. Нацыянальнымі па характару дзейнасці былі нешматлікія беларускія арганізацыі. Так, у ЗША Беларуска-амерыканская нацыянальная рада заклала традыцыю святкавання 25 сакавіка як дня незалежнасці Беларусі, даводзіла да грамадскасі ідэі незалежнасці і непадзельнасці Беларусі²¹.

Нямала беларускіх эмігрантаў змагалася на франтах Другой сусветнай вайны у войсках дзяржаў антыгітлераўскай кааліцыі. У Францыі былі ў 1939 г. прызваны ўпершыню імігранты, мабілізаваны ў армію больш 6 тыс. беларусаў²². У баях з германскімі войскамі правілі мужнасць сотні амерыканскіх беларусаў. У складзе брытанскай арміі ваявалі з немцамі да 12 тыс. беларусаў Другога польскага корпуса, які вызначыўся ў вядомай бітве пры Монтэ-Касіна. Па падліках эмігранта В.Сянкевіча, у брытанскім войску служыла не менш 30 тыс. беларусаў, з іх больш за 1700 загінулі на заходніх франтах, у тым ліку пры Монтэ-Касіна (Італія), Аргейме (Галандыя)²³.

Такім чынам, у канцы Другой сусветнай вайны ў Еўропе беларуская дыяспара набліжалася да мільёна чалавек. Пры гэтым найбольш колькаснай яна была ў Германіі. Па меркаванні БЦР, у пачатку 1945 г. на яе тэрыторыі знаходзілася да 1 млн. беларусаў. Ю.Турунак вызначае лік беларускіх перамяшчэнцаў на ліпень 1945 г. у 400–500 тыс.²⁴, але гэтая лічба выглядае заніжанай.

²⁰ Белорусский иллюстрированный календарь на 1943 год Федерации белорусских обществ и организаций в Аргентине. Б. м. и г. С. 99–103, 118, 123, 127.

²¹ Кіпель В. Беларусы ў ЗША. С. 152–154.

²² Раніца. 1940. 28 студз.

²³ Зважай. 1977–1978. № 8, 9. С. 6–7.

²⁴ За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. С. 142; Турунак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. С. 192.

Раіса Жук-Грышкевіч (Таронта)

Роля беларускай эміграцыі ў Канадзе

Беларусы пачалі прыязджаць у Канаду на пачатку XX ст. — сьпярша з царскай імперыі, а пасля, паміж войнамі, з Заходняй Беларусі. У першым выпадку паводле дакумэнтаў запісвалі іх расейцамі, у другім выпадку — палякамі. Была гэта эміграцыя эканамічная, пераважна нацыянальна нясьведомая. Нацыянальных беларускіх арганізацыяў у Канадзе тады ня было. У 1958 г. прафэсар Атаўскага унівэрсітэту і ўрадавец Дэпартаменту грамадзянства і іміграцыі Канады В.Дж. Кэйэ з гэтага поваду пісаў: “Беларуская група да якіх дзесяці год таму назад практычна была няведмай і ўтаясамлялася або з расійскай, або з польскай групай у Канадзе. І толькі пасля прыбыцьця пасляваеннай эміграцыі яна выявілася як зь небыцьця, хоць яшчэ і не паданая ў цэнзусе. Беларусы бязумоўна заслугоўваюць на месца паміж іншых этнічных групаў, якія твораць канадзкую нацыю і бяруць актыўны ўдзел у эканамічным, грамадскім і палітычным жыцьці”.

Склад пасляваеннай беларускай эміграцыі. Пасля Другой сусветнай вайны, у 1948 г., пачалася палітычная беларуская эміграцыя. Прыязджалі пераважна маладыя людзі, у значнай меры нацыянальна сьведомыя, выхаванцы беларускіх маладзёжных арганізацыяў на Бацькаўшчыне або беларускіх лягераў у Нямеччыне. Сяліліся яны ў вялікіх гарадах — Таронта, Манрэалі на ўсходзе Канады і Вініпэгу на захадзе. У Канаду прыехала меней беларусаў, чым у ЗША, значна меней інтэлігенцыі.

Беларускія нацыянальныя арганізацыі. Ужо паміж войнамі ў Канадзе была разьвітая сетка камуністычных арганізацыяў, якія рознымі абяцанкамі ўцягвалі ў свае рады беларускіх эмігрантаў ды заадно іх русіфікавалі, рабілі зь іх “рускіх канадцев”.

Першая беларуская нацыянальная арганізацыя — Згуртаваньне беларусаў у Канадзе — была заснаваная ў Таронта ў лістападзе 1948 г. Паўстала яна на ўзор Згуртаваньня беларусаў у Вялікай Брытаніі. Ейныя дзейсныя сябры прыехалі ў Канаду з Англіі, дзе ўжо былі сябрамі ЗБВБ. У 1949 г. першы раз у Канадзе адбылося сьвяткаваньне 25 Сакавіка — Дня незалежнасьці Беларусі.

Мэты і шляхі разьвіцьця беларускага арганізацыйнага жыцьця ў Канадзе былі адразу вызначаны нацыянальнай элітай групы так:

1. Нам патрэбная моцная нацыянальная арганізацыя, што базуецца на ідэалах Акту 25 Сакавіка. Мэтамі і заданьнямі яе павінны быць: захаваньне і разьвіцьцё беларускіх культурных вартасьцяў — роднай мовы, культуры і гістарычных традыцыяў; інфармаваньне канадскага грамадства аб Беларусі і яе сытуацыі ды пашырэнне сярод яго беларускіх культурных вартасьцяў.

Узгадаваньне моладзі. Каб мець значэньне, трэба ўключацца ў галоўнае рэчышча канадскага жыцця.

2. Гэтая арганізацыя павінна мець маральную апору — сваю Беларускаю Аўтакэфальную праваслаўную царкву, каб людзі трымаліся свайго, а не расцярушваліся ў цэрквах расійцаў і ўкраінцаў. БАПЦарква сьв. Кірылы Тураўскага была заснаваная ў Канадзе (Таронта) у 1954 г.

3. Нацыянальная арганізацыя мусіць мець матэрыяльную базу: свой беларускі дом для грамадскага карыстаньня, сваю Крэдытовую суполку (пазычковую касу). Апошняя была заснаваная ў 1953 г., а дом куплены ў 1954 г.

Часам у беларускім друку сустракаецца памылковае сьцьверджаньне, быццам бы на амерыканскім кантынэнце беларускія арганізацыі паўставалі каля цэркваў. Наадварот! Беларускія арганізацыі разумелі патрэбу і значэньне сваіх, беларускіх цэркваў і рупіліся пра тое, каб іх арганізаваць.

У Таронта паўстала і другая арганізацыя — Беларускае нацыянальнае аб'яднаньне (БНА), а пры ёй — царква сьв. Еўфрасіньні Полацкай грэцкай юрыдыцыі. Як ЗБК, так і БНА стаялі на грунце 25 Сакавіка. І каб наладжваць супольныя сьвяткаваньні 25 Сакавіка, у 1966 г. быў арганізаваны Каардынацыйны камітэт беларусаў Канады, сябрамі якога сьпяраша былі: ЗБК, БНА і Беларускае самапомач Атавы. Пасьля, у 1971 г., да іх далучыліся новаствораныя арганізацыі: Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Канадзе і Саюз беларускае моладзі Канады. ККБК быў патрэбны таксама як “парасон” беларускай этнічнай групы ў Канадзе — для рэпрэзэнтацыі яе на вонкі. У 1980 г. ККБК быў адным з заснавальнікаў Канадскай этнакультурнай рады (Canadian Ethnocultural Council), арганізацыі, якая ахоплівае 38 сяброў — арганізацыяў паасобных этнічных групаў Канады. З гэтай арганізацыяй лічыцца ўрад і часткова яе фінансуе.

У 1965 г. пры ЗБК было арганізавана Згуртаваньне беларускіх жанчын Канады, якое, як падаў аднойчы канадскі друк, “спэцыялізуецца ў вечарох чытаньня паэзіі і арганізацыі выставак выяўленчага мастацтва”.

У Манрэалі (правінцыя Квэбэк) сьпяраша быў аддзел ЗБК, пасьля, у 1980-х гадох, узьнікла самастойная арганізацыя Згуртаваньне беларусаў правінцыі Квэбэк.

У 50-х і 60-х гадох у Вінпэгу (правінцыя Манітоба) была беларуская арганізацыя, якая ў свой час адыгрывала значную ролю.

ЗБК, ЗБЖК, Беларускі інстытут навукі і мастацтва, Згуртаваньне беларусаў правінцыі Квэбэк і ККБК дзейнічаюць да сьняня.

Згуртаваньне беларусаў Канады — сябра Згуртаваньня беларусаў сьвету “Бацкаўшчына”, а прадстаўнікі ЗБК бралі ўдзел у Першым зьездзе беларусаў сьвету ў Менску.

Выдавецтва і прэса. Ад пачатку свайго існаваньня да 1954 г. ЗБК выдавала газэту “Беларускі эмігрант”. У 1950 г. яно апублікавала брашуру

інж. Міколы Абрамчыка ў ангельскай мове: “I accuse Kremlin of Genocide of My Nation”. Аддзел ЗБК у Манрэалі выдаваў апрацаваныя беларускім мастаком Пётрам Мірановічам паштоўкі да 25 Сакавіка. Ад 1963 да 1968 г. ЗБК разам з БАЗай выдавала газэту “Беларус”. ККБК зьяшчае допісы з свайго жыцця ў часопісе СЕС “Ethno Canada”. На 10, 15, 20-я ўгодкі ЗБК выдала друкам лістоўкі з гісторыяй ЗБК, якія, як і ўсе беларускія выданьні ў Канадзе, паводле права перадаюцца ў Дзяржаўную бібліятэку Канады.

У 1973 г. быў заснаваны Фонд беларускіх падручнікаў. Выдавецкі камітэт пры ККБК выдаў у 1974–1978 гг. два тамы англямоўнага падручніка “Беларуская мова” (“Fundamental Byelorussian”).

На 60-я ўгодкі Акту 25 Сакавіка ў Таронта быў заснаваны Фонд успамінаў з беларускага жыцця, які ў 1978 г. выдаў брашуру “25 Сакавіка” і карту Беларускай Народнай Рэспублікі, а ў 1993 г. — кнігу “Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча”.

Клюб “Пагоня” выдаў чатыры кнігі беларускага пісьменьніка Канады Кастуся Акулы. Д-р. Ян Садоўскі апрацаваў і выдаў па-ангельску кнігу “Беларусы ў Канадзе”.

Важная праца — манаграфія “Canadians of Byelorussian Origin” В.Дж.Кэйз, выдадзеная як адбітка з часопіса “Агляд унівэрсытэту Атавы” ў 1960 г.

Беларуская суботняя школка. У 60-х гадох яна існавала пры беларускай царкве сьв. Еўфрасіньні Полацкай грэцкай юрысдыкцыі — аж да часу, калі праваслаўны сьвятар гэтае царквы зажадаў яе спыніць.

Культурная праца ЗБК. Яна праводзілася ў двух напрамках: сярод беларускага грамадства Канады і наваткі, сярод канадзкага. У першым выпадку найбольшую ролю ігралі сьвяткаваньні нацыянальных, культурных і рэлігійных угодкаў — такіх, як Дзень незалежнасьці Беларусі — 25 Сакавіка, Дзень герояў Беларусі, юбілеі Кастуся Каліноўскага, 450-я ўгодкі беларускага друку (1517–1967), 450-я ўгодкі друку на беларускай зямлі (1522–1972), 500 год ад нараджэньня Францішка Скарыны, юбілеі Францішка Багушэвіча, Цёткі, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Натальлі Арсеньневай, Ларысы Геніюш, Еўфрасіньні Полацкай, Кірылы Тураўскага і інш., а таксама тысячагодзьдзе дзяржаўнасьці Беларусі. На такія сьвяткаваньні зьбіраліся ўрачыстыя сходы з дакладамі на тэму дня і прынагоднымі выстаўкамі.

Сталая экспазыцыя партрэтаў беларускіх дзеячаў ад зараньня гісторыі — Рагвалода, Рагнеды, Еўфрасіньні Полацкай, Францішка Скарыны да пазьнейшых волатаў беларускага духу ў зале Беларускага рэлігійна-грамадскага цэнтру таксама іграе немалую выхаваўчую ролю.

У 1951г. пры унівэрсытэце Таронта (University Extension) быў арганізаваны курс беларусаведы, які трываў два акадэмічныя гады.

На стагодзьдзе Канады ў 1967 г. Дэпартамент грамадзянства і іміграцыі выдаў кнігу “Дрэва Канадзійскай сям’і”, дзе паданы артыкул пра беларусаў Канады.

а) Канфэрэнцыі.

У 1967 г. на Другой канфэрэнцыі канадзійскіх славян прадстаўнік зрабіў даклад на тэму “Беларусы і канадская статыстыка”. Падзея гэтая спрычынілася да арганізацыі БІНіМ у Канадзе, правядзеньня ККБКам падрыхтоўкі беларускага грамадства да цэнзусаў — перапісаў насельніцтва Канады, якія адбываюцца кожныя пяць гадоў. І хіба найважнейшым з вынікаў было выяўленьне і выпраўленьне ў 1979 г. скандалічнае памылкі ў дакумэнтах статыстыкі Канады, дзе ад пачатку 1930-х гадоў аж да 1979 г. беларуская мова фігуравала як дыялект расійскай.

Заснаваны ў 1967 г. Беларускі інстытут навукі і мастацтва ў Канадзе арганізаваў канфэрэнцыі пры унівэрсітэтах — у Кінгстане і Атаве. Цяпер ён стала бярэ ўдзел у навуковых канфэрэнцыях, асьветных справах.

У 1989 і 1991 гг. ККБК арганізаваў канфэрэнцыі прадстаўнікоў беларускага грамадства з усяе Канады. Гэтыя канфэрэнцыі, часткова фінансаваныя ўрадам Канады, апрача беларускага мелі змест і канадзійскі.

На заканчэньне Міжнароднага дзесяцігодзьдзя жанчыны (1975) ЗБЖК арганізавала канфэрэнцыю з выстаўкай кніг і выяўленчага мастацтва беларускіх жанчын, перадусім Канады.

Беларусы бралі ўдзел у канадзійскіх канфэрэнцыях “Правы і абавязкі” і розных іншых.

б) Фэстывалі.

У 70-х гадох кожны год Саюз Беларускае моладзі Канады браў удзел у “Караване” Таронта, арганізаваў у БР-ГЦ павільён “Менск”, які на працягу тыдня наведвалі да трох тысяч канадзійцаў. Праз некалькі гадоў БІНіМ у Канадзе браў удзел у агульнаканадзійскіх фэстывалах Атавы “Бацькаўшчына”, арганізоўваў там беларускі павільён.

На 125-я ўгодкі Канады, у 1992 г. ККБК удзельнічаў у шматкультурным фэстывалі ў Музэі Сімко Каўнты, арганізаваў там свой беларускі павільён. У 90-х гадох ККБК браў удзел ва ўсіх шматкультурных фэстах горада Бэры, арганізуючы там беларускія павільёны.

в) Мастацкія выстаўкі.

ЗБЖК у 1969 г. арганізавала ў зале БР-ГЦ у Таронта выставу твораў Галіны Русак з ЗША, а ў 1975 г. — выставу твораў Івонкі Сурвілы з Канады.

Беларускі сыяг ля ратушы Таронта. Кожны год, ад 1970-га па сёньня, 25 Сакавіка ля ратушы Таронта ад усходу да захаду сонца ўзьвіваецца бел-чырвона-белы сыяг.

Сустрэчы беларусаў Паўночнай Амэрыкі. Адбываюцца яны кожныя два гады. Былі запачаткаваныя ў 1952 г. з ініцыятывы ЗБК, якое арганізавала іх у Таронта сем разоў.

Пабудова Беларускага Крыжа. Узведзены на тысячагодзьдзе хрысьціянства ў Беларусі ў прошчы выдадзены беларускія малітоўныя карткі і паштоўкі Беларускага Крыжа. Штогод адбываюцца беларускія паломніцтвы да яго. Як выказаўся ў час казаньня адзін канадзкі сьвятар, яны “ўносяць у прошчу, узбагачаючы нас, канадзкіцаў, беларускую веру і культуру”.

Удзел у палітычным жыцьці. 17 траўня 1973 г. сяброўка беларускіх арганізацыяў была назначаная Фэдэральным Міністрам для справаў шматкультуралізму (як прадстаўнік беларускай этнічнай групы ў Канадзе) сябрам Канадзкага кансультатыўнага рады для справаў шматкультуралізму.

Ад ЗБК былі пададзеныя ўраду Канады пасланны: у справе іміграцыі і ў справе двумоўнасьці Канады, пасланне да Канадзкага кансультатыўнага рады для справаў шматкультуралізму як пратэст супраць таго, што ў Канадзе беларусаў часта называюць расійцамі.

Агульныя сходы ЗБК прымалі рэзалюцыі-звароты да Задзіночаных Нацыяў у справе каляніяльнай і русіфікацыйнай палітыкі СССР у Беларусі.

Прадстаўнік ККБК, што рэпрэзэнтаваў беларусаў Канады ў Канфэрэнцыі вольных беларусаў, разам з прадстаўнікамі сусьветных арганізацыяў — украінцаў і балтаў, браў удзел у рэдагаваньні мэмарандуму да Генэральнае Асамблеі Задзіночаных Нацыяў у справе дэкалянізацыі Савецкага Саюзу.

Урачысты сход у 76-я ўгодкі БНР прыняў зварот да Генэральнай Асамблеі Задзіночаных Нацыяў у справе Курапатаў — генацыду беларускага народу, дакананага над ім сталінізмам.

Беларускія арганізацыі лістамі да ўрадавых дзеячаў выступаюць у абароне беларускіх інтарэсаў і, калі трэба, рэагуюць на выступленьні сродкаў інфармацыі.

Арганізацыя дапамогі ахвярам Чарнобылю ў Беларусі. Яна сталася адной з найважнейшых справаў, якой заняўся ККБК пасля агульнага сходу 19 сакавіка 1989 г. Стараньнем рэфэрэнта рэпрэзэнтацыі ў 1989 г. быў заснаваны Канадзкі фонд дапамогі ахвярам Чарнобылю ў Беларусі (Атава). Фонд гэты дзейны па сьняньня.

У Лондане і Антарыё ў супрацоўніцтве з унівэрсытэтам арганізаваны праект, што мае заданьнем паправу здароў’я зубоў дзяцей у Беларусі.

Высновы. Беларуска пасьяваенная эміграцыя ў Канадзе зрабіла нямала для пашырэння імя і ведаў пра Беларусь, яе культуру. Чаго яна не змагла зрабіць — гэта ўзгадаваць у беларускім нацыянальным духу сабе зьмену, народжанае тут пакаленьне. Гэта глумачыцца перадусім малым лікам нацыянальна сьведамае беларускае эміграцыі. Ёсьць прадстаўнікі народжанага ў Канадзе пакаленьня, якія гутараць, чытаюць і пішуць па-беларуску і цікавяцца беларускай справай, але іх мала. Мала зрэшты тут і нас, прадстаўнікоў старэйшага пакаленьня.

Дзе б мы ні знаходзіліся, усведамляем сябе часткай беларускага народу. Мы носьбіты і стваральнікі беларускай культуры, спадкаемцы беларускіх гістарычных традыцыяў. І на нас ляжыць адказнасць за будучыню Беларусі.

Аляксандр Баршчэўскі (Варшава)

Малая і вялікая айчына ва ўспрыняцці беларусаў з Усходняй Беласточчыны

Пачынаючы з 1960 г. я досыць часта праводзіў размовы — галоўным чынам з жыхарамі сваёй вёскі Бандары (але не толькі з імі) на тэму малой і вялікай айчыны. І з пэўнай прыкрасцю пераканаўся, што ўсе мае размоўцы не ўжываюць такіх тэрмінаў, як: айчына, радзіма, бацькаўшчына для абзначэння ўсходнебеластоцкага рэгіёна або ўсёй Беларусі.

Мой бацька, Андрэй Баршчэўскі (1887–1975), наступным чынам вытлумачыў тэрміналагічную спецыфіку, звязаную з акрэсленнем належнасці да роднага народа і роднай краіны: “У нас то тут ніхто не гаворыт ні айчына, ні радзіма, ні бацькаўшчына. Людзі нашы гаворат: родзіна, наш край, наша старана, родны куток, родна зямля. От, калі я адступаў з рускім фронтам праз Беларусь у 1916 року ў Першу міравую вайну, то там я чуў такія слова, як радзіма і айчына, але ў нас тут людзі такіх слоў не упатрабляют. Ну, а што касаецца слова бацькаўшчына, то яно ў нас выступае, але касаецца не цэлага беларускага краю, а толькі таго, што мы дастаем ад сваіх бацькоў. Напрымер, часта аб сваім падворку гаспадар гаворыт: мая бацькаўшчына. Ну, таксама можэ сказаці пра ўсю сваю гаспадарку, катору пераняў ад свайго бацькі. А найчасцей то пра бацькаўшчыну гаворат тыя маладзіцы, што, ідучы замуж, дасталі ад бацькі кусок поля або лонкі. Ну, то такая маладзіца да канца жыцця будзе гаварыці, што яна ідзе жаці, капаці ці грабсці на бацькаўшчыну. Значыцца, на той кусок зямлі, каторы дастала ад бацькі. А вогуле пра родны край то мы найчасцей гаворым: родзіна. А што касаецца гэтае, як ты кажэш, малое і вялікае айчыны, то ў нас мало хто гаварыў. Хоць калі так добра падумаці, то я панімаю, аб чым ты пытаеш. Калі разабрацца, то я не раз аб гэтым дзелі думаў, хоць ніколі мне ў голоў не прыходзіло, што гэто можна называці малою і вялікаю родзінаю. Але раз ты хочэш, скажу так, калі дзіця знаходзіцца ў жывоце мацеры і аб нічым і не думае, то гэты жывот і ест малою родзінаю. Ну, а калі дзіця ўжэ народзіцца, то для яго родзіна — мацерын прыпол і цыцка. А калі яго паложат у калыску, то для яго родзіна — гэта калыска. Як яно пачне поўзаць і хадзіці, то сотні раз за дзень абпаўзе або абыдзе ўсю хату. То для такога дзіцяці родзіна — ужэ цэла хата. Ну, а калі мае так лет чатыры-пяць, то бегае па падворку, і тады яму здаецца, што родзіна гэто — бацькавы падворок. А як крыху падрасце і пойдзе да дзяцей гуляці па вёсцы, то тады

для яго родзінаю робіцца цэла вёска. А як пойдзе ў школу і пазнае калегаў з чатырох-пяці вёсак, то яму здаецца, што родзіна ўсюды там, дзе жывут яго ровеснікі. Калі я быў так можа сямілетнім хлопцом, то вельмі часта лазіў на самы верх высокае бярозы, катора ў нас расла на падворку. То, бывала, як залезу, то пагляджу на ўсход і бачу вёскі: Рыбакі, Гарбары і Боўтрыкі. Пагляджу на паўднёвы ўсход і бачу вёску Луку. Пагляджу на палудзень і бачу за Нарваю Нахімаву карчму. Пагляджу на палуднёвы захад і бачу вёску Слабодка. Пагляджу на захад, а там вёскі: Багнукі і Танніца. Ну, і мне тады здавалася, што гэта мая родзіна, а ўсё тое, што далей, то гэта ўжэ чужая старана. А як стаў кавалером і пачаў ездзіць на рынок у Ялоўку, Нараўку, Гайнаўку, Нарву і Нізбодку, то мне пачало здавацца, што ўсе гэты меснасці то таксама мая родзіна. А калі ўзялі мяне ў руску армію ў Модлін пад Варшаваю, то бывала, як спаткаю салдата і дазнаюся, што ён з Гродзеншчыны або з-пад Брэста, то ўжэ мне здавалася, што ў нас тая сама родзіна. А калі ў 1917 року после бальшавіцкае рэвалюцыі мене знялі з фронту і накіравалі на ахрану жалезнае дарогі ў Маскву, то там калі толькі спаткаў чалавека з Беластоку, з Мінска, з Віцебска чы з Полацка, то мне ўжэ здавалася, што гэта свой чалавек і што ў нас адна і тая сама родзіна. І адразу было нам аб чым пагаварыці і паўспамінаці, хоць часта той чалавек ніколі і не чуў пра мае Бандары, Ялоўку чы Гайнаўку. Так што сам бачыш, што родзіна як бы разрастаецца разам з тым, як расце чалавек, і з тым, куды кіне яго судзьба. Але вядома, што найбольш трогае чалавечэ сэрцэ тая вёска, у каторой ты нарадзіўся, — і свая хата, і свая гаспадарка. От, таму можа ты і маеш рацыю, калі гаворыш пра малую і вялікую родзіну. Калі разабрацца, то яно і напраўду так палучаецца, што маем як бы дзве родзіны: адну меншу, а другую большу. Ну, а катора з іх важнейша для чалавека? Вядома, што кожны можа думаці па-свойму, але для мене то была, ест і будзе да смерці найважнейша малая родзіна”.

Амаль усе мае размоўцы старэйшага пакалення згодна падкрэслівалі, што яны ў дзяцінстве і юнацтве ніколі не сутыкаліся ў школе ці царкве з папулярызатый беларускага патрыятызму з боку настаўнікаў ці духоўных. Наадварот, у школе, у царкве (не гаворачы ўжо аб рускай арміі) як настаўнікі, так і духоўныя і афіцэры ўбівалі ім у галовы, што кожны праваслаўны — гэта рускі, а Гродзеншчына і ўся Беларусь — гэта спрадвечная руская зямля. Амаль ніводзін з маіх размоўцаў аж да 1917 г. не сутыкнуўся з якімі-небудзь інфармацыямі ці ідэямі, звязанымі з беларускай дзяржаўнасцю. Выключэннем было некалькі жыхароў вёскі Клейнікі Гайнаўскага павета, якія гаварылі, што ў 1906–1914 гг. сутыкнуліся з “Нашай Нівай”, якая пісала пра беларускую нацыянальнасць як пра штосьці аддзельнае ад рускай нацыі.

Мой дзядзька, Пётр Баршчэўскі, які ў Першую сусветную вайну служыў у Балтыйскім флоце, а ў часе грамадзянскай вайны папаў аж у Сібір, дзе быў уключаны ў калчакоўскую армію, выказаўся на тэму радзімы наступным чынам: “Бачыш,

яно выглядае так. У школу то мы тут за цара хадзілі ўсяго па пару зімаў, от так-сяк вучыліся чытаці і лічыці і гэта ўсё. Ніхто там нас ні вучыў любіць свой край. Ты ж напэўна знаеш, што ў палякаў то вельмі моцно гэтаю справаю займаюцца ксяндзы, а нашы духоўны то ні нажымают на гэта дзело. От, калісь да першае вайны то ў цэрквах маліліся і за цара, і за Расею, але я ніколі ні чуў, каб каторы там поп маліўсе за Беларусь. Ну, а бацькі дзяцей то таксама ні вучат гэтае штуку, значыт ні аб'ясняют, што родзіна то павінна быць найважнейша ў цэлым нашым жыці. Бачыш, такая ўжэ была наша судзьба. А цяпер то ты думаеш па-другому робіцца? Цяпер то яшчэ горш, чым было. Калісь то хоць усе бацькі да малых дзяцей гаварылі па-беларуску, а цяпер паглядзі, ні толькі ў гарадах, але і ў вёсках пачалі да дзяцей ад калыскі гаварыці па-польску. А ты глянь, што робіцца ў Беларусі. Там жэ ніхто па-беларуску слова ні скажэ. Ездзіў мой Шурык і Жэня да сваякоў у Масты і ў Мінск, і што ты думаеш, гаворат, што там нідзе ніхто нават словам беларускім не брэнкне. Усе па-руску шчэбечут.

Ну, а што касаецца мяне, то я табе скажу так. Мяне то любіць сваю родзіну — Беларусь — навучылі рускіе. А знаеш, як навучылі? Калі мяне прызвалі ў рускую армію ў 1914 року, то аказалася, што я вельмі здаровы і сільны чалавек і таму мяне наравілі ў Балційскі флот. То як я тады думаў пра родзіну? Ну, думаў, што я праваслаўны, значыцца, рускі і мая родзіна Расія і ўсё. А тут аказалася, што яно ні так. У нас на караблі на 85 чалавек каманды ўсе былі рускія і толькі нас двух беларусаў з Гродзеншчыны. То вядома, што мы па-руску гаварыці не ўмелі і гаварылі па-своему, па-просту. То значыцца, гэтыя рускія пачалі смяцца з кождага нашага слова. Скажэш бывало ні солнцэ, а сонцо, а яны ўжэ на цябе крычат: “Сонцо, куда пошел!” “Сонцо, к капитану!”. Скажэш ні жопа, але срака, і ўжэ цэлы карабель сракаю цябе называе. І от, такім спосабом яны нам выбілі з галавы тое, што мы рускіе. І толькі ад таго момэнту я пачаў аб сабе думаці як аб беларусе, а ні аб рускім. І толькі там я паняў, што мая родзіна гэта ні Расея, але Беларусь. Ну, але вядома, што чалавек ні меў ніякае паддзержкі. Я ж ані ў флці, ані после ў Сібіры ні бачыў ані аднае беларускае кніжкі чы газеты. Чуў, што беларускіе дзеяцелі збіралі беларусаў па Сібіры, але сам з імі ні спаткаўсе. Так што бачыш, як яно бывае, рускіе мяне адбілі ад Расеі і папхнулі ў бок Беларусі”.

Пасля вайны ў нашай вёсцы пасяліўся Піліп Карэтка. Паходзіў ён недзе зпад Пружан. У час вайны быў мясніком у Ялоўцы. У гэты час, будучы ўдаўцом, ажаніўся ён з маёй дваюраднай сястрой Надзеяй Мядзведзь з вёскі Мядзведзі каля Нараўкі. Пасля вайны Карэтка з сям'ёй пасяліўся ў маёй вёсцы і асеў на гаспадарцы Валодзі і Аляксандра Казберукоў, якія ў час рэпатрыяцыі паехалі ў 1946 г. у БССР.

Піліп Карэтка быў крыху маладзейшы, чым мой бацька. Характарызаваўся выключнай весялосцю. Любіў жартаваць з іншых, але не абражаўся, калі іншыя жартавалі з яго.

Вельмі мяне здзівіла, калі ў 1965 г. Піліп Карэтка сказаў, што ў перыяд Кастрычніцкай рэвалюцыі служыў у Мінскім гарнізоне, што спатыкаў вядомых бальшавіцкіх дзеячаў Ландэра, Мяснікова і што ўдзельнічаў у разгоне агульнабеларускага з'езда ў 1917 г. І гэта мусіла быць праўдай, бо Піліп Карэтка газет ані кніг не чытаў і з такіх крыніц не мог чэрпаць ведаў пра тагачасныя падзеі ў Беларусі. Ва ўспамінах Піліпа Карэткі выступілі даволі доўгія разважанні пра зараджэнне яго нацыянальнай свядомасці і пра тое, як ён трактуе Радзіму. З гэтай прычыны выказванні Піліпа Карэткі маюць вельмі істотнае значэнне для маёй тэмы. Вось фрагменты ўспамінаў майго размоўцы: “Я, брацішку, быў салдатам разэрвнога палка ў Мінску, калі яшчэ ні пачалася бальшавіцка рэвалюцыя ў Маскве і Піцеры. Але ў гэтым часе то ўжэ ад бальшавікоў аж кішэло ў Мінску. Ваны ўсе склікалі міцінгі і гаварылі аб справядлівасці, аб роўнасці, аб зямлі для мужыкоў і фабрыках для рабочых. Крычалі таксама, што царска Расея была цюрмою народаў і што ваны, значыцца бальшавікі, dadут свабоду ўсім народам. Я то вядома, што лічыў сябе рускім праваслаўным чалавеком. Аж тут у наш полк пачалі прыязджаць агітатары, каторы гаварылі, што рускі народ і беларускі народ то гэто разны народы і што Беларусь павінна меці свае аддзельнэ гасударство.

Ты знаеш, брацішку, як я гэто пачуў, то пару начэй нават ні спаў, усё думаў і думаў пра гэту штуку, ну і яно так выходзіло, што гэто ж было б добра.

Ну, але наш полк то як бы падлягаў Ландзеру, каторы быў латышом, і Мяснікову, каторы быў арменцам. То значыцца ваны былі як бы пасланцамі ад Леніна і ваны крычалі, што пралетарыят усяго свету павінен меці адну родзіну.

А трэбо сказаці, што ў нашым палку то каля палавіны салдат то былі ўраджэнцы Беларусі. Вядома, што быў гэто розны народ. Але ўсё ж такі для большасці то тыя беларускія агітатары, каторы былі за незалежнасцю Беларусі, падабаліся больш, чым тыя, што крычалі за Расею. Ну але глаўны начальнікі то былі Ландзер і Мяснікоў, асабліва тады, калі ўжо рэвалюцыя пабедзіла і ў Маскве, і ў Піцеры.

Я то найбольш запомніў як да нас у полк прыехаў хібо што капітан з такою якоюсь падвойнаю фаміліяю Рак Міхжэйскі або штось такое. Ну то вон вельмі шпарка і на беларускім языку гаварыў аб тым, што прыйшла, значыцца, аказія для таго, каб Беларусь узяла сваю судзьбу ў свае рукі. Харошы быў мужчына і відно разумны. То вон, брацішку, на адным міцінгу гаварыў, што беларусы з усіх куткоў краю павінны выбраць дзелегатаў і гэты дзелегаты павінны забрацца на вялікім з'ездзі і што гэты з'езд павінен выбраці дарогу, па каторай пойдзе цэлы беларускі народ. Ну, кроме яго то прыязджалі многі іншы. Так што ў канцы канцоў мы выбралі з свайго палка дзелегата. Гэто быў ефрэйтар, каторы падаўся ў бальшавікі. Ну, але вон таксама моцно, значыцца, стаяў за незалежную Беларусь, то таму мы яго і выбралі”.

Прыводжу далейшы фрагмент выказванняў жыхара Бандароў Піліпа Карэтки аб Першым агульнабеларускім з'ездзе ў 1917 г., у якім нямала разважанняў пра радзіму:

“То значыцца, брацішку, было так. Калі ўжэ дзелегаты з'ехаліся з усяе Беларусі, то нас сабраў начальнік мінскага гарнізона, а быў гэта палкоўнік, толькі фаміліі чорта не помню, і сказаў: “Вот в этом театре собрались верные сыновья белорусского народа, чтобы определить судьбу своей революционной родины. Возможно, что контрреволюционные, националистические элементы схотят к ним прорваться, чтобы им помешать в работе. Вот дело заключается в том, чтобы такой элемент отпихнуть словом, а если слово не поможет, тогда употребим приклады, а если и этого будет мало, тогда надо будет пользоваться штыком и даже пулей!”

Ты знаеш, брацішку, напалохаў ён нас такімі словамі. Але, што парадзіш. Салдат ест салдат і мусіт выпаўняць прыказ камандзіра. То мы, значыцца, зрабілі пасты кругом таго будынку, у каторым збіраліся дзелегаты. Але ты знаеш, ніхто з горада ні прарываўсе, ні нападаў, так што нам ні прышлосе ўпатрэбляці ні слоў, ні прыкладаў, ні штыкоў, ні куляў. Правяралі толькі дакументы дзелегатаў і ўсё. А трэба сказаці, што гэты дзелегаты то былі вельмі разным народам. Ішлі і панкі ў капелюшах, і вайскоўцы, і, відно, рабочыя. Ішлі таксама мужыкі з торбачкамі за плячыма. Некаторыя то нават былі ў пасталах. Так, бачыш, моцно пераняліся, відно, гэтаю справаю незалежнае Беларусі.

І ты знаеш, брацішку, што сталасо? Думай ні думай, ні прыдумаеш! Так дзесь хібо на другую ноч после таго, калі ўжэ гэты з'езд пачаўсе, раптам паявіўсе той самы палкоўнік з добраю ротаю новых салдат. Сабраў ён нас кругом сябе і знаеш што заспіваў? Сказаў больш-менш так: “Оказалось, что в этом здании собрались белорусские предатели, враги белорусского народа, националисты. Они хотят вернуть землю помещикам и фабрики буржуйам. Стараются посорить русский рабочий революционный класс с белорусским рабочим революционным классом. Наша задача состоит в том, чтобы этих националистов разогнать на четыре стороны света. Вы оставайтесь на местах, а приведенные мною солдаты будут выгонять из театра этих сволочей. Ваша задача состоит в том, чтобы их хватать за шиворот, давать подзатыльники и гнать прочь. Если понадобится, пускать в ход кулаки, приклады, штыки и пули. Выполнять приказ со всей строгостью!”

Ты знаеш, брацішку, я поўнасьцю збаранеў, пачуўшы такое. Стаю сабе і думаю: “Так тваю маць, ты ж нідаўно гаварыў, што тут сыны народа, а цяпер ужэ яны ні сыны, але ворагі народа?! Ну але, што ты будзеш гаварыці, калі ты толькі салдат радавы і больш нічога. Ну і той палкоўнік папёр у будынок. Там, відно, супраціўляліся, бо так мінут дваццаць ніхто з будынку ні выходзіў, і толькі после пачалі вывалакаці тых цэлых дзелегатоў. Але як яны выглядалі?

У аднаго нос разбіты, у другога шышка на лобі. А адзін мужычок то выбег толькі ў адным пастале на назе. Відно, у шарпаніні пастол ему з нагі сарвалі.

І што ты думаеш, брацішку, у канцы з будынку выгналі нашага ефрэйтара з расквашаным носам. А ён, халера, пастаяў, ачухаўся і зноў у будынак папёр. Але калі ему, відно, прыкладом шышку набілі на лобі, то ён і кажэ: “Братцы, гэтыя б... разагналі ўсё народнае сабранне. Але гэта нішто. Мы напішэм Леніну, і ён іх перастраліе як сабак”.

Ну, мы, значыцца, яшчэ цэлу ноч стаялі кругом будынку, але ніякіх ні кулакоў, ні прыкладаў, ні штыкоў, ні куляў ні ўпатраблялі, бо пабіты дэлегаты парасходзіліся, хоць кулакамі і махалі, і ругаліся моцно”. Піліп Карэтка канстатаваў: “То мне, брацішку, здаецца так, што ані рускіе, ані палякі нам поўнае свабоды не дадуд. Яны заўшэ Беларусь будуд сябе з рук вырываці, таргавацца і за яе біцца. А чаму ім гэто Беларусь так патрэбна? Ну, бо бачыш, брацішку, у нас тут много лясоў, і мы народ працавіты. А пры гэтым мы паслушныя і не бунтуемся. Значыцца, мы народ падхадзяшчы на нявольнікаў, мы ж не толькі ў чужой старане, але і ў сваёй не ўмеем чужому нахалу даць у зубы. Мы для ўсіх добры, толькі для себе кепскі. Ну, то ты мне скажы, брацішку, чы такі народ, як беларусы, даб’ецца свабоды? Ні чарта не даб’ецца. Але ўсё ж такі скажуд табе, што ў часе Акцябрскае рэвалюцыі то тысячы такіх, як я, беларускіх бедалагоў дазналіся першы раз, што яны належат не да рускаго чы польскаго, а толькі да беларускаго народу.

Ты ж, брацішку, часто ездзіш у Мінск. Чы ты мог бы там прабіцца да гэтаго Ландзера і Мяснікова, каторы тады рабілі Акцябрскую рэвалюцыю? Калі б прабіўсе, а яны напэўно цяпер вялікі начальнікі, то прыпомні ім салдата Піліпа Карэтку. Можэ якую сціпендзію або эмэрытуру далі б. Гэто для іх мелац, а тут чалавекові прыдалося б”.

У канцы сваіх разважанняў Карэтка расказаў пра шматлікіх беларусаў, якія пасля разгрому Грамады ўцякалі з Польшчы ў савецкую Беларусь, і там, як правіла, траплялі ў лагеры або пад расстрэл. Канец разважанняў Піліпа Карэтки меў сумны характар. Вось яго словы: “От табе, брацішку, і маеш нашу беларуску родзіну. Не, Баршчэўскі, ні палякі, ні рускіе не дадуд нам свабоднаго гасударства. Можам у іх толькі быць парабкамі і ўсё. Ты не думай, што калі ты закончыў свае універсітэты, то ты будзеш ужэ роўны з польскім паном чы рускім гаспадыном. Не, брацішку, раней чы пазней возьмуць за жабры. Я так думая, а ты думай як сабе хочэш. Ну, і на заканчэнне, брацішку, яшчэ скажуд табе адну штуку. Мы нічога не зробім і не даб’ёмся ніякае незалежнасці, бо не маемо сілы. От, вазьмі ты хоць бы мене. У 1917 року я моцно сачустваваў тым беларускім дзеяцелям, што засядалі ў цеатры і хацелі, каб Беларусь была вольнай. Значыцца, я думаў так, як і яны. А што я рабіў? Я, брацішку, іх разганяў, бо так прыказаў палкоўнік. От і ўсё тут. Сілы мы не мелі і не маем, а светом кіруе той, хто мае сілу. Ну,

а гэты палякі і рускіе, то яны спляшныя палкоўнікі. От, і ўсё, брацішку, што я хацеў сказаці пра нашу родзіну”.

Усе дагэтуль цытаваныя выказванні беларусаў з усходняй Беласточчыны былі занатаваныя ў перыяд існавання БССР. Абвяшчэнне незалежнай Рэспублікі Беларусь унесла ў разважанні ўсходнебеластоцкіх беларусаў новыя матывы і трактоўкі. Новыя інтэрпрэтацыі беларускай рэчаіснасці не мелі і не маюць на сённяшні дзень аднароднага характару. У адных размоўцаў факт узнікнення незалежнай Беларусі выклікаў поўнае адабрэнне, у другіх — крытыцызм або скептыцызм. Ужо ў 1991 г. правёў я доўгую размову з жыхаром роднай вёскі Бандары Фёдарам Баршчэўскім (1911–1992), які досыць адмоўна аднёсся да ідэі незалежнай Беларусі: “Ну, яно вядома, што кожны чалавек мае сваю родзіну, але не кожны мае сваё гасударство. От, калі гаварыць пра беларусоў, то яны мелі дагэтуль спулнэ гасударство з Расеяю. Ну, ты мне тут гаворыш, што вяліке шчасце меці сваё ўласнэ гасударство, і таму вельмі добра, што паўстае незалежна Беларусь. А я з табою не згаджаюся. Ты ж толькі падумай: Беларусь не мае нефці, не мае газу, не мае жалеза і не мае доступу да мора. То якую яна можа меці незалежнасць, калі яна не мае сыр’я і выхаду ў свет. То ж разам з Расеяю жылі нашы прадзеда,дзеда і бацькі. Ты ж падумай толькі: сядзе сабе беларус у поезд у Свіслачы і грахоць аж да Уладзівастока або на Камчатку. От, гэто то родзіна, на дзесьці тысяч вёрст, а не якісь там клапець беларускае зямлі. Я то думаю, што калі Беларусь астанецца без Расеі, то ёй кожны можа каюк зрабіці. Ну, вядома, што Сталін то быў людоед. Але ж ён адзінакаво мучыў усе народы: і беларускіх, і рускіх, і украінцоў, і навет сваіх родных грузіноў. Ну, але пры Хрушчове чы пры Брэжневе то ўжэ такога не было, што пры Сталінаві, калі за абы-які жарцік пра яго давалі дзесьці лет лагера. Значыт, гэто ўжэ быў другі Савецкі Саюз — лепшы і больш дэмакратычны. Але бачыш, прыйшлі балбесы Гарбачоў і Ельцын да ўласці і развалілі ўсё к чортавай мацеры. Гэто яны давелі да нішчэты ўсіх людзей, а самі збагацелі так, што не знають, куды дзеваці багацтвоў. Яны пасварылі народы, каторы дагэтуль жылі ў згодзе. Можэ быць яшчэ такое, што тые народы, каторы ўваходзілі ў Савецкі Саюз, пачнут паміж сабою ваеваці і кроў праліваці.

Ты мне тут гаворыш, што народы павінны заплаціці за сваю незалежнасць і дэмакратыю. А чаму гэто яны павінны плаціці? Калі незалежнасць такая добра, то пры ёй павінно людзям жыцца лепш, а не горш. А ты паглядзі, што робіцца з гэтай Беларусяй. То ж з гэтае незалежнае Беларусі прут людзі па цэлай Польшчы і займаюцца спекуляцыяю. Ты гаворыш: незалежнасць, незалежнасць. А то ж было ў Савецкім Саюзе галасаванне, чы людзі хочут таго Савецкага Саюза чы не хочут. Ну, і больш як восемдзсят працэнтаў беларусоў, украінцоў і рускіх было за тым, каб Савецкі Саюз быў. Ну, то якім правом яго цяпер развалівают? То значыцца, гэту незалежнасць аб’яўляют проціў волі народу. Ты тут гаворыш, што ў свабодной Беларусі адродзіцца беларускі

язык. А як ён табе адродзіцца, калі ўсе там шчэбечут па-руску? Можэ ты і маеш рацыю, што Сталін забіў беларускі язык церором. Ну, то што, цяпер язык варочаць зноў церором, чы як? Я табе скажу, Александрэр, так: каб у гэтуй незалежнасці жылося людзям лепш, то людзі яе паддзержалі б. Але раз у ёй живеца горш, то людзі цэлы час будут аглядацца за Савецкім Саюзом.

І яшчэ адно табе скажу. Ты не думай, што рускі бальшавікі такія дурныя, што яны выпускаць з рук Беларусь. Не, не выпускаць. Яны знойдут у Беларусі такіх людзей, каторы гэту Беларусь на вярочацы ў Маскву заведут. От, я так, Александрэр, думаю пра гэту, як ты кажэш, вяліку родзіну”.

Значную цікавасць уяўляюць сабой выказванні пра айчыну жыхара вёскі Багнюкі Сцяпана Багнюка (1912–1994). Сцяпан Багнюк, у адрозненне ад Фёдара Баршчэўскага, не аспрэчваў важнасці ідэі незалежнасці Беларусі, аднак не верыў у тое, што самі беларусы ў стане ўласціва пакіраваць лёсам незалежнай дзяржавы. Лічыў ён, што ва ўрадзе Рэспублікі Беларусь павінны знайсціся прадстаўнікі такой нацыі, якая пазволіць Беларусі выйсці з міжнароднай ізаляцыі: “Нам, беларусам, — гаварыў Сцяпан Багнюк, — то трэбо вучыцца ад жыдоў, бо яны разумны, а мы дурныя. Калі жыд пралезе на добру пасаду, то ён за сабою працягне дваццаць або трыццаць жыдоў. А беларус наадварот: калі толькі зойме добры пост, то ён не толькі не пацягне за сабою іншых беларусоў, але нават тых, каторы ўжэ там працуют, павыганяе. А гэто зробіт таму, каб даказаці палякам, што ён іх верны слуга.

От, таму калі я з радзіва дазнаўсе, што аб’яўлена назалежна Беларусь, то вельмі моцно ўдэшыўсе. Але зараз сабе падумоў, што самі беларусы гэту незалежнасць могуць згнаці. Паглядзі, што знайдзецца якась балда, катора ўсё гэто змарнуе. Я знаю, што ты часта бываеш у Мінску. Я тебе навет пару разоў з мінскага радзіва чуў. То ты як пабачыш беларускіх галавароў, то абавенкова скажы ім, каб яны да беларускаго правіцельства ўзялі пару жыдоў. Много іх браці не трэбо, бо поведут поўнасцю жыдоўску паліціку, але пару трэбо ўзяці абавенкова, і яны будут весці беларуску паліціку. Ты знай, што жыды трымают у сваіх руках цэлы міжнародны капітал: гандэль у іх руках і банкі таксама. А без капіталу то ніякае незалежнасці не збудуеш. Каб ты мене спытаў, каторы міністэрства трэбо аддаці жыдам, то я сказаў бы, што міністэрством ад таргоўлі павінен кіраваці жыд, міністэрством ад банкоў — жыд, міністэрством ад медыцыны — жыд. Бо бачыш, у ўсіх гэтых справах то яны велікі спецыялісты.

Не браў бы я ў беларуске правіцельство ні палякоў, ні літоўцоў, ні рускіх, ні ўкраінцоў. Бо бачыш, гэто суседніе страны, і гэты міністры валаклі б Беларусь хто ў Польшчу, хто ў Расею, хто ў Украіну, а хто ў Літву. А жыды ў Ізраіль Беларусі не павалакут, бо да таго Ізраэля можэ з дзесець тысяч вёрст.

Ты ж глянь на Амэрыку. Разумны там людзі, але яны жыдам пачці што ўсю ўласць аддалі. А паглядзі, усе там людзі добрэ жывут. То і Беларусі стаць на ногі жыды памогут”.

Хачу тут сказаць, што адзін мой малады размоўца-студэнт рашуча выступіў супраць беларускага патрыятызму і ідэі незалежнай Беларусі, спасылаючыся на тое, што такія імкненні ідуць уразрэз з агульнаеўрапейскай тэндэнцыяй да дзяржаўнай уніфікацыі і амерыканізацыі ўсіх сфераў жыцця. Паводле майго размоўцы, у варунках уніфікаванай Еўропы беларускі патрыятызм і дзяржаўнасць будуць мець архаічны, рэліктавы характар.

Падагульняючы вынікі доследу, а можа лепш сказаць уражанні, вынесеныя з шматлікіх размоў з беларусамі Усходняй Беласточчыны, якія праводзіў я на працягу апошніх трыццаці гадоў, прагну сказаць, што амаль усе мае размоўцы моцна падкрэслівалі вялікае значэнне пачуцця прывязанасці да родных мясцін і аколiц і мала цікавіліся агульнабеларускім патрыятызмам. Са сказанага, аднак, не вынікае, што беларусы з Усходняй Беласточчыны праяўляюць поўную абыякавасць да вялікай айчыны і ідэі незалежнасці Беларусі. У гэтай апошняй справе былі яны выразна падзелены. Большасць з іх лічылі, што Беларусь, як і ўсе іншыя народы, павінна мець сваю незалежную дзяржаўнасць і адну дзяржаўную мову. Аднак некаторыя з іх уважалі, што будова незалежнай беларускай дзяржавы не мае гістарычнага апраўдання і практычных шансаў.

Амаль усе размоўцы падкрэслівалі, што за эмбрыянальны стан нацыянальнай свядомасці беларусаў нясуць адказнасць суседзі: рускія і палякі, якія на працягу стагоддзяў выкарыстоўвалі для сваіх мэтаў рэлігійныя канфесіі і асвету.

На маю думку, толькі моцная і незалежная Беларусь, высокі ранг у ёй нацыянальнай мовы і дамінацыя яе ва ўсіх сферах жыцця, пачуццё нацыянальнай годнасці і гордасці кіраўнікоў беларускай дзяржавы, а таксама пастаянны клопат Рэспублікі Беларусь пра беларусаў, раскіданых ва ўсім свеце, могуць прадухіліць асіміляцыйныя працэсы беларускіх асяроддзяў як у Еўропе, так і ў іншых краінах зямнога шара.

Анатоль Корсак (Смаленск)

Беларусы на Смаленшчыне

Маё даследаванне датычыцца жыцця беларусаў у Смаленскай губерні, Заходняй вобласці пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі і да другой паловы 30-х гадоў.

Пытанне пра беларусаў, якія жывуць на Смаленшчыне, і сёння застаецца няясным. У грамадстве і навуковых колах бытуе тэрмін Беларуская Смаленшчына. Да нядаўняга часу многія лічылі смалянаў беларусамі.

Складанасць і забытанасць сітуацыі ў значнай ступені абумоўлены стаўленнем уладаў да беларускай нацыянальнасці. Яшчэ да рэвалюцыі галоўным аргументам чыноўнікаў, што апраўдвалі дыскрымінацыйныя меры ў дачыненні

да дзейнасці беларускіх арганізацый, быў той, што беларускі народ нічым не адрозніваецца ад жыхароў Тульскай або Пензенскай губерні.

З пачаткам Першай сусветнай вайны, асабліва ў 1917 г., тут ствараюцца беларускія бежанскія арганізацыі, зямляцтвы, саюзы, таварыствы. У Смаленску прайшоў з’езд беларускіх грамадскіх і настаўніцкіх арганізацый (1917 г.). Тады ж выкрышталізоўваюцца розныя пункты гледжання на далейшыя палітычны лёс беларусаў. Пазіцыя прыхільнікаў беларуска-нацыянальнай дзяржаўнасці, на якіх бальшавікі наклеілі ярлык “буржуазных сепаратыстаў”¹, сутыкнулася з поглядамі бальшавікоў, дакладней, значнай часткі іх, якія лічылі, што аддзяленне Беларусі немэтазгоднае. Абгрунтоўвалі бальшавікі свой пункт гледжання аргументам пра хуткі наступ сусветнай рэвалюцыі, у выніку якой адбудзецца “асіміляцыя нацый і іх нацыянальных традыцый”², пра неабходнасць падпарадкавання нацыянальных інтарэсаў класавым інтарэсам. Партыйны і дзяржаўны дзеяч В.Кнорын пісаў у газеце “Звязда”: “Нацыянальныя інтарэсы павінны падначальвацца інтарэсам класавым. Беларускі рух — гэта сацыял-шавінізм, які ўваскрэае ў агідных формах”³. Прыводзіліся і прымітыўныя аргументы супраць беларускай дзяржаўнасці, падобныя на тлумачэнні царскіх чыноўнікаў⁴. На жаль, гэтыя погляды захаваліся на доўга, яны наклалі адбітак на лёс беларусаў ва ўсім Савецкім Саюзе, у прыватнасці ў Смаленскай губерні.

Першая праблема, з якой мы сутыкнёмся, — гэта праблема, так бы мовіць, колькасная. Колькі беларусаў жыло на Смаленшчыне? Дакументы сведчаць, што мясцовыя ўлады так і не здолелі высветліць колькасць беларусаў на Смаленшчыне, хоць спробы рабіліся шмат разоў.

У сярэдзіне XIX ст. з дванаццаці паветаў Смаленскай губерні пяць з насельніцтвам 507,6 тысячы чалавек лічыліся вялікарускімі і сем (575,6 тысячы чалавек) — беларускімі⁵. Працы многіх вучоных пацвярджаюць наяўнасць на Смаленшчыне ў розныя гады шматлікага беларускага насельніцтва. У прыватнасці, акадэмік Я.Карскі ў пачатку XX ст. налічваў у Смаленскай губерні каля 1 млн. беларусаў, адзначаючы, аднак, працэс іх інтэнсіўнай русіфікацыі⁶. У выніку перапісаў розных гадоў колькасць беларусаў паказвалася самая розная⁷. Непраясненасць гэтага пытання стварала праблему ў вызначэнні маш-

¹ Цвікевич А. Краткий очерк возникновения Белорусской Народной Республики. Киев, 1918. С. 6.

² Кнорин В.Г. Избранные статьи и речи. Мн., 1990. С. 51.

³ Тамсама. С. 30.

⁴ Тамсама. С. 53.

⁵ Соловьев Я.А. Сельскохозяйственная статистика Смоленской губернии. М., 1855. С. 93–98.

⁶ Гл.: Карский Е.Ф. Белорусы. Варшава, 1903. С. 187; Добровольский В.Н. Смоленский этнографический сборник. Смоленск, 1914.

⁷ Гл.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб., 1904. Т. 40. С. 16; Статистический сборник Всесоюзной переписи. 1926. М., 1927.

табаў культурнага будаўніцтва для беларускага насельніцтва Смаленшчыны ў гады савецкай улады. “На жаль, ГУБАНА (Губернскі аддзел народнай адукацыі) не мае дакладных дадзеных адносна нацыянальнага складу губерні ды аб ступені патрэбы іх у абслугоўванні на роднай мове. Асабліва гэта датычыцца беларускага насельніцтва, якое паводле апошняга перапісу (1926 г.) не было поўнасьцю выяўлена”, — гаворыцца ў справаздачы Губернскага аддзела народнай адукацыі⁸.

На пасяджэнні Нацыянальнага Савета пры Прэзідыуме Заходняга аблвыканкама ў 1932 г. адзначалася: “Да гэтай пары адсутнічае дакладны ўлік беларускага насельніцтва ў Заходняй вобласці”⁹.

У 1925 г. пры Смаленскім ГУБАНА быў створаны Савет па асвеце беларусаў, які распрацаваў доўгатэрміновы план, куды ўваходзілі наступныя меры-прыемствы: “1) Складзі этнаграфічную карту беларускага насельніцтва Смаленскай губерні; 2) Зрабіць улік беларусаў, што як ведаюць, так і хацелі б вывучаць беларускую мову; 3) Высветліць, якія школы можна перавесці на беларускую мову; 4) Выкарыстаць студэнтаў-беларусаў з мэтамі прапаганды і для асветы [...] падрыхтоўкі насельніцтва да пераходу на родную мову; 5) Прасіць ГУБАНА паслаць настаўнікаў на курсы перападрыхтоўкі ў Мінск; 6) На аснове сабранага матэрыялу Савету распрацаваць канкрэтны план па адкрыцці беларускіх школ, адначасова распрацаваць план палітыка-асветнай працы”¹⁰.

Як бачым, план падрабязны і вычарпальны, аднак ажыццяўляўся яго абгульнена-спрошчаны варыянт. Пра тое, як гэта адбывалася, сведчаць дакументы: “...Пытанне аб пасылцы ў Мінск настаўнікаў-беларусаў на курсы па перападрыхтоўцы канчаткова высветлена: Губплан адмовіў нам адпусціць 1000 руб. [...] і мы пазбаўлены магчымасці паслаць настаўнікаў на курсы [...] ГУБАНА хадайнічае перад НКІ БССР аб водпуску ў распараджэнне беларускага гарадскога зямляцтва навучэнцаў г. Смаленска сродкаў у памеры хаця б 500 руб. у месяц [...] ГУБАНА ж сродкаў для грашовай дапамогі беларускаму зямляцтву не мае”¹¹.

Ёсць шматлікія факты запісу беларусаў як рускіх, нежадання іх вывучаць “мужыцкую” (г.зн. беларускую) мову. Вось што сказана ў дакладзе пра сетку палітасветустановаў Смаленскай губерні 1928 г.: “Стаўленне нацыяналаў да роднай мовы ў асобных нацыянальнасцей рознае. Напрыклад, латышы вельмі ахвотна пасылаюць сваіх дзяцей у латышскія школы. Усяляк падкрэсліваюць належнасць сваю да латышскай нацыянальнасці [...] Яўрэі ў гарадах, за вык-

⁸ Дзяржаўны архіў Смаленскай вобласці (далей ДАСВ), ф. Р-19, воп. 1, спр. 4515, арк. 88.

⁹ Тамсама, спр. 4746, арк. 278.

¹⁰ Тамсама, спр. 4289, арк. 20.

¹¹ Тамсама, спр. 3903, арк. 12.

лючэннем беднаты, ставяцца да школы на роднай мове рэзка адмоўна [...] Беларускае насельніцтва, у большасці сваёй, ставіцца індывідуальна. Бываюць выпадкі актыўнага процідзеяння арганізацыі школ на роднай мове”¹².

У чым жа прычыны такога стаўлення беларусаў да роднай мовы? Некаторыя мы разгледзелі вышэй. Але былі і іншыя. У дакументах 20–30-х гадоў адлюстраваны шматлікія факты ўшчамлення інтарэсаў нацыянальных меншасцей на карысць карэннага насельніцтва з боку мясцовай улады: “Абслугоўванне ўстаноў нацменаў ідзе галоўным чынам за кошт цэнтральных сродкаў, бо мясцовыя бюджэты не адлюстравалі гэтыя патрэбы [...] Шэраг валвыканкамаў і гарсаветаў не адпускаюць на асветную дзейнасць сярод нацменшасцей прызначанага асігнавання [...] выкарыстоўваючы гэтыя сродкі на іншыя мэты [...] Вопыт мінулага года паказаў, што пасыланыя НКА сродкі на курсы нацменпрацаўнікоў часта выкарыстоўваюцца на агульныя курсы”¹³.

Калі ў галіне асветы карэннай нацыянальнасці справы ішлі, у цэлым, не бліскуча, дык “на жаль, у найцяжэйшых умовах апынуліся нацыянальныя ўстановы”¹⁴.

Праца па ажыццяўленні ўказанага вышэй плана, які быў складзены ў 1925 г., пачалася толькі ў 1927 г. у памежных з БССР раёнах, у асноўным метадамі кампанейшчыны. Мусіць, абагульнены малюнак з’явы паказвае дакладная запіска ў Смаленскае АблАНА: “У 1927 годзе ў Шумяцкім раёне адчынілі 11 беларускіх школ [...] пачалі пераводзіць заняткі на беларускую мову ды насаджаць беларускія школы, што адбывалася з вялікім супрацівам навакольнага рускага насельніцтва”¹⁵.

Дзеля справядлівасці трэба сказаць, што фіксуюцца і іншыя прыклады, калі “навучэнцы ахвотна займаюцца на беларускай мове [...] беларуская школа мае аўтарытэт, і стаўленне насельніцтва да тых школ, якія добра працуюць, змяняецца да лепшага”¹⁶. Такіх была меншасць, трымаліся яны на энтузіязме зацікаўленых людзей. Становішча пагаршала тое, што беларускіх настаўнікаў пасылалі на працу ў рускія школы, а рускіх — у беларускія. З ліста настаўніка І.Вараного ў Смаленскі АНА: “Настаўнікам у рускую школу не пайду, лепей звольніце, бо да канца хачу застацца ў беларускай школе”¹⁷.

Прыведзеныя вышэй і іншыя прыклады наводзяць на думку пра несур’ёзнасць, дакладней, безадказнасць працаўнікоў на месцах, няўменне або нежаданне прадстаўнікоў мясцовых органаў старанна ўнікаць у сутнасць складаных і далікатных праблем, звязаных з нацыянальнай працай. Дакументы пацвярджаюць гэтае меркаванне: “Нізавыя савецкія органы [...] ні клопату, ні

¹² ДАСВ, ф. Р–19, воп. 1, спр. 4514, арк. 90.

¹³ Тамсама, ф. Р–2360, спр. 1480, арк. 12.

¹⁴ Тамсама, ф. Р–19, воп. 1, спр. 4746, арк. 80.

¹⁵ Тамсама, ф. Р–2350, воп. 4, спр. 271, арк. 257.

¹⁶ Тамсама, ф. Р–19, воп.1, спр. 4746, арк. 84–85.

¹⁷ Тамсама, ф. Р–2350, воп.2, спр. 237, арк. 167.

зацікаўлення да асветнай сеткі нацменаў не выяўляюць, школьная сетка працуе выключна дзякуючы намаганням і клопату насельніцтва і настаўнікаў [...] У той час, калі некаторыя рускія школы атрымалі ў спадчыну ад старой школы абсталяванне і памяшканне [...] беларускія школы [...] нічога гэтага не маюць”¹⁸. У рэзалюцыі I з’езда інспектараў АНА (1932) адзначаюцца наступныя недахопы: “...недаацэнка важнасці культпрацы сярод нацменшасцей з боку гаспадарчых органаў [...] выпадкі абуральнага стаўлення раёнаў да падачы звестак і справаздач аб працы сярод нацменшасцей”¹⁹.

Дарэчы, пра справаздачнасць. З ёю звязана яшчэ адна вельмі важная праблема. Справа ў тым, што ў розных органах савецкай улады існавала градацыя сістэмы справаздачнасці. Усё залежала ад таго, адкуль і куды пасылаўся дакумент. У выніку карціна з’явы моцна скажалася, і да многіх дакументаў даводзіцца ставіцца насцярожана. Вось, напрыклад, што хаваецца за справаздачным радком афіцыйнага дакумента: “Руднянская дзесяцігодка лічыцца беларускай, але ні паводле складу, ні паводле мовы выкладання такой прызнана быць не можа [...] З 16 беларускіх школ толькі 8 працуюць на беларускай мове”²⁰.

Што ж з’явілася першапрычынай недахопаў у нацыянальнай працы — палітыка цэнтра або памылкі і скажэнні яе на месцах? Відаць, мела месца і тое, і другое.

Дзеянні слабакампетэнтных мясцовых органаў часта былі вынікам палітыкі высокіх інстанцый, якія дэкларавалі адно, на справе ж імкнуліся зусім да іншага. Агульная лінія кампартыі на карэнізацыю нацыянальных меншасцей, што была выпрацавана і ўзята на ўзбраенне ў пачатку 20-х, у 30-я гады вычарпала сябе, паказаўшы нацыянальнай інтэлігенцыі, наколькі яна памылялася, калі лічыла “карэнізацыю” не тактыкай, а стратэгіяй партыі.

Але прычыны няправільных дзеянняў мясцовых органаў часта мелі і, так бы мовіць, унутраны характар. Дакументы дазваляюць зрабіць высновы, што меў месца разрыў паміж заканадаўствам цэнтральных органаў і яго ажыццяўленнем на розных узроўнях. Гэта прыводзіла да таго, што дырэктыўныя дакументы, часта змястоўныя, рацыянальныя па сутнасці, даходзілі да месцаў у скажоным выглядзе, а недахоп агульнай і палітычнай культуры выканаўцаў на месцах істотна змянялі як сутнасць гэтых законаў, так і рэалізацыю іх. У дакладзе аддзела нацыянальнасцей УЦВК пра стан карэнізацыі савапарату па Заходняй вобласці гаварылася: “Ёсць добрыя пастановы па працы сярод нацыянальнасцей, але выконваюць іх дрэнна”²¹. Да таго ж некаторыя партыйныя і дзяржаўныя дзеячы розных узроўняў у прынцыпе супраціўляліся (пра што прыгадвала-

¹⁸ ДАСВ, ф. Р-19, воп.1, спр. 4746, арк. 82

¹⁹ Тамсама, ф. Р-2350, воп.3, спр. 136, арк. 78.

²⁰ Тамсама, ф. Р-19, воп. 1, спр. 4748, арк. 72.

²¹ Тамсама, ф. Р-2360, воп. 1, спр. 1480, арк. 231

ся вышэй) карэннізацыі беларускіх органаў. Вось яшчэ адно сведчанне: “Прызнаць як недахоп адсутнасць адказнасці за нацыянальную працу партарганізацыі і асобных працаўнікоў [...] Праца па культурным абслугоўванні беларусаў сустракае скептычныя адносіны з боку савецкіх працаўнікоў”²².

Невысокі быў узровень культработнікаў, якія абслугоўвалі ўстановы нацменшасцей: “Кваліфікацыя работнікаў асветы, што абслугоўваюць беларусаў, вельмі нізкая, значна ніжэй, чым па велікарускай лініі. У нацыянальных школах першай ступені амаль няма настаўнікаў, якія скончылі б педтэхнікумы або мелі спецыяльную педагагічную адукацыю [...] выкладчыцкі склад запатрабаванням ШСМ (Руднянскай беларускай школы сялянскай моладзі) не адпавядае...”²³

Стан нацыянальнай працы ў значнай ступені вызначала цяжкае эканамічнае становішча краіны. І дакументы пра гэта сведчаць зусім пэўна, але нельга толькі такой прычынай вытлумачыць спад нацыянальнай працы ў пачатку 30-х гадоў, а потым і яе спыненне.

Пра вынікі гэтай працы, пра стан беларускіх органаў сацыяльнага выхавання і палітасветы ў сярэдзіне 30-х гадоў дакументы гавораць наступнае: “У выніку абследавання выяўлены выключна дрэнны стан нацыянальных школ [...] Сельсаветы, раённыя арганізацыі ды АблАНА недастаткова займаюцца гэтымі пытаннямі [...] Адзначана наяўнасць шэрагу скрыўленняў у пытаннях правядзення карэннізацыі беларускіх школ, што выяўляюцца ў штучнай і непадрыхтаванай беларусізацыі [...] Цяпер [у 1935 г.] беларускія школы фактычна заняты праводзяць на рускай мове [...] У Бярэзінскай беларускай школе, размешчанай праз тры кіламетры ад БССР, выкладанне вядзецца на мяшанай мове; гэта тлумачыцца тым, што выкладчыкі слаба ведаюць беларускую мову [...] Насельніцтва, якое акружае беларускія школы, неаднойчы ставіла пытанне пра закрыццё гэтых школ, бо дзеці зусім не разумеюць, настаўнікі ж, за рэдкім выключэннем, літаратурнай мовы не ведаюць”²⁴. Прыкладна такое ж становішча спраў адлюстравана ў дакладнай запісцы загадчыка Гардзееўскім РайАНА: “Я лічу [...] што нам пара перастаць здзеквацца з беларускай культуры і калечыць дзяцей, якія вывучаюць беларускую мову толькі дзеля таго, каб у якасці пакарання дражніць беларускімі словамі таварышаў па школе. Настаўнікі па-беларуску размаўляюць толькі ў школе [...]”²⁵.

Такім чынам, на ход і вынікі працы мясцовых органаў па карэннізацыі нацыянальных меншасцей, у прыватнасці беларускага насельніцтва, паўплываў шэраг аб’ектыўных і суб’ектыўных фактараў ідэалагічнага, матэрыяльнага і культурнага парадку.

(Пераклала з рускай мовы Святлана Сачанка)

²² ДАСВ, арк. 149.

²³ Тамсама, ф. Р-2360, воп. 1, спр. 1916, арк. 16.

²⁴ Тамсама, ф. Р-2350, воп. 4, спр. 271, арк. 240.

²⁵ Тамсама, арк. 258.

Уладзімір Мальцаў (Мінск)

Беларуская інтэлігенцыя ў вяцкай ссылцы (1930-я гады)

З 106 чалавек, прыцягнутых АДПУ ў 1930–1931 гг. да следства па справе “Саюза вызвалення Беларусі”, было асуджана 86 чалавек. Амаль трэць з іх адбывалі палітычную ссылку ў Кіраўскай вобласці РСФСР. Да рэвалюцыі яна называлася Вяцкай губерняй¹, якая стала надзейным месцам ссылкі яшчэ ў першай палове XIX ст. Да пачатку цяперашняга стагоддзя тут, у дзесяці калоніях, ссыльных штогод прабывала ад 250 да 300 чалавек. За нядобранадзейны лад думак і антыўрадавую дзейнасць у вяцкую ссылку траплялі людзі розных палітычных перакананняў і прафесійных заняткаў. Былі сярод іх і вельмі вядомыя пісьменнікі, грамадскія дзеячы: А.Герцэн і М.Салтыкоў-Шчадрын, У.Караленка, выдавец Ф.Паўленкаў, латышскі паэт Я.Райніс, адзін з кіраўнікоў паўстання 1863 г. О.Авэйдэ, аўтар рэвалюцыйнай песні “Смело, товарищи, в ногу” Л.Радзін, кіраўнік будучага ЧК “жалезны” Ф.Дзяржынскі.

Здаўна вяцкай глухмені была наканавана роля глушыць усялякае іншадумства і палітычную актыўнасць. Гэта адбілася і на фармаванні масавай грамадскай псіхалогіі ў краі. Да зменлівай чарады ссыльных мясцовыя жыхары прызвычаліся, не цураліся іх, як пакутнікам маглі нават паспачуваць, але ў прычыны ссылкі глыбока не ўдаваліся і, вядома, “вызваленчымі ідэямі” асабліва не натхняліся.

Можна меркаваць, што першы масавы струмень беларусаў Вяцкі край прыняў пасля падаўлення паўстання 1830–1831 гг.: тады ў губерню было саслана звыш за 300 яго ўдзельнікаў. Інтэлігенцыя, асуджаная па справе СВБ, была першым беларускім струменем савецкіх гадоў. У 1930–1940-я гады ён разрастаўся коштам іншых сацыяльных груп — студэнцтва (рэпрэсіі па справе “Саюза моладзі”), сялянства (раскулачаныя сем’і, перасяленцы-асаднікі, г.зн. тыя, хто атрымаў хутарскія надзелы ў Заходняй Беларусі ад польскай улады), але ў маштабах іншых нацыянальных струменяў — эстонскага, польскага, украінскага — паводле назіранняў супрацоўнікаў камісіі па рэабілітацыі Кіраўскага МУС, быў не самы магутны. Карэннае насельніцтва краю (рускія, марыйцы, татары), якое закранулі рэпрэсіі 1930-х гадоў, накіроўвалася далей на поўнач.

¹ Да пачатку 1930-х гадоў Вяцкая губерня ўжо не існавала як самастойная адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка, а ўваходзіла ў склад Ніжагародскага (з кастрычніка 1932 г. — Горкаўскага) краю. Пасля забойства дзеяча камуністычнай партыі Сяргея Міронавіча Кострыкава, які нарадзіўся ў губерні, буйны эканамічны цэнтр рэгіёна — г.Вятка ў 1934 г. быў названы яго партыйным псеўданімам — Кіраў. З 37 раёнаў Горкаўскага краю, Сарапульскага, Веткаўскага раёнаў Удмурцкай аўтаномнай вобласці і ўзнікла Кіраўская вобласць.

Амаль усе людзі, што праходзілі па справе СВБ, згодна з 58 арт. крими-нальнага кодэкса атрымалі па пяць гадоў высылкі і абвінавачваліся ў супрацьзаконных дзеяннях па рэстаўрацыі капіталізму, імкненні стварыць буржуазна-дэмакратычную, незалежную дзяржаву Беларусь.

Ці існаваў у сапраўднасці “Саюз вызвалення Беларусі” або гэта толькі мі-фічная, сфабрыкаваная ў кабінетах АДПУ арганізацыя? І першае, і другое можна сцвярджаць з вялікай доляй верагоднасці. Перш, чым зняць з людзей абвінавачванні ў контррэвалюцыйных дзеяннях і палічыць няслушнымі рэпрэсіі 1930-х гадоў, гісторыкам давялося папрацаваць — знайсці аргумен-ты, каб укараніць у грамадскай свядомасці думку, што “Саюз вызвалення Беларусі” — плён уяўлення і палітычных містыфікацый часоў масавага тэрору: пад катаваннямі людзі гатовыя былі падпісаць усё, што патрабавалася. Але, з другога боку, згортванне беларусізацыі, прымусовая калектывізацыя, у выніку якой стыхійна ўзніклі сялянскія бунты, перастаноўка кіруючых кад-раў, выкліканая рэзкай зменай агульнага палітычнага курсу, не маглі не фар-маваць апазіцыю — нават у асяроддзі нацыянальных дзеячаў, якія шчыра падтрымлівалі бальшавікоў. Стварэнне і ўмацаванне апазіцыйных палітычных арганізацый было справай часу — яны проста не паспелі аформіцца, хаця ўсе перадумовы для іх узнікнення былі. Ва ўсякім разе беларускія ссыльныя ўжо на допытах у Кіраўскім ПНКУС пагаджаліся з існаваннем такой арганізацыі на глебе нацыянал-дэмакратызму, хаця ад сваёй прыналежнасці да яе адмаў-ляліся, казалі, што пра яе існаванне не ведалі. У размовах вяцкіх ссыльных, паводле сведчання Г.Багдановіча, “асуджаліся тыя сябры арганізацыі, якія ў працэсе следства пагадзіліся з тым, што яны з’яўляюцца сябрамі нацыяналістычнай арганізацыі, асабліва падваргаліся асуджэнню Лёсік і Красінскі, якія не толькі прызнавалі сябе сябрамі арганізацыі, але быццам бы нагаварылі і на іншых”².

Ссылныя дзяліліся паміж сабой падрабязнасцямі допытаў, ведалі, хто са знаёмых і якую ролю адыграў у працэсе следства; імёны тых, хто “шмат лішняга нагаварыў”, ведалі і блізкія сваякі, сябры. Так што выяўленне “здраднікаў” (а менавіта гэтым часцей за ўсё была заклапочана айчынная гістарычная публіцыстыка 1980-х гадоў) па вялікім рахунку не заўсёды было адкрыццём таямніцы. Сумленнай, з прагай толькі праўды, якой бы непрывабнай яна ні была, з імкненнем назваць усё сваімі імёнамі, публіцыстыцы гэтых гадоў не ставала канкрэтнага разумення псіхалогіі чалавека 1930-х гадоў. З свайго і чужога асабістага вопыту многія ссыльныя атрымлівалі ўрок: менш уцягваць людзей, менш лішняй інфармацыі, бо яе можна тлумачыць і выкарыстоўваць па-іншаму. Пры наступных допытах у ссылцы яны імкнуліся выбіраць больш абцякальныя або адназначныя формы адказаў. Нават пры перапісцы людзі

² Протокол допроса Богдановича Г.В. от 2 августа 1937 г. // Архіў Упраўлення па контрразведцы Кіраўскай вобл. РСФСР (далей — АУ), с. 5437, СУ-5466, арк. 22.

паводзілі сябе асцярожна, захоўвалі стрыманасць, таму што перапіску праглядалі. Больш раскрываліся яны ў прыватных размовах сярод сваіх, калі разуменне наступала з паўслова. Таму канкрэтных дакументальных сведчанняў пра жыццё і ссылку засталася мала. Лісты беларускага пісьменніка М. Гарэцкага да жонкі, мемуарныя артыкулы Я. Кіпеля, Л. Чарняўскай, Г. Гарэцкай, невялікія доследы вяцкіх краязнаўцаў — вось і ўсё з апублікаванага, што ўдалася адшукаць. Асноўнай крыніцай для роздуму пра жыццё ссыльных у Вятцы застаюцца матэрыялы следчых спраў КДБ. З тымі, што захоўваюцца ў цяперашнім Упраўленні па контрразведцы Кіраўскай вобласці РСФСР, мне ўдалася пазнаёміцца.

Вятка для беларускіх ссыльных, раскіданых па розных кутках вобласці, была, відаць, адзіна магчымым месцам сустрэчы: як перасыльны пункт і буйны чыгуначны вузел яе цяжка было абмінуць пры ўсіх пераездах, сюды прыязджалі і па выкліках ДПУ.

У Вятку ссыльныя пачалі прыязджаць улетку 1931 г. У канцы чэрвеня пад канвоем прывезлі сюды вядомага пісьменніка і вучонага Максіма Гарэцкага і паэта, слухача вышэйшых курсаў пры МДУ Нічыпара Чарнушэвіча. Навуковы спецыяліст АН БССР Іван Кісялюк, што ехаў з імі ў адной партыі, быў накіраваны далей, за Перм, у Омутнае, дзе адбываў ссылку разам з выкладчыкам Слуцкага педтэхнікума Юліянам Цяляніковічам. У гэты ж час з-за каранціну ў Вятцы затрымаліся і чакалі свайго размеркавання інструктар Белгасцэнтра Аляксандр Аніхоўскі, асуджаны па справе “Саюза моладзі”, літаратуразнавец, адзін з арганізатараў і кіраўнікоў літаратурна-мастацкіх аб’яднанняў “Маладняк” і “Узвышша”, асістэнт кафедры беларускай літаратуры БДУ Адам Бабарэка, юрыст, грамадскі дзеяч, які займаў у 1916–1919 гг. важныя пасады ў беларускіх петраградскім і маскоўскім камісарыятах, потым — выкладчык Віцебскага педтэхнікума і Ветінстытута Генадзь Багдановіч. Усе яны разам з выкладчыкам Віцебскага Белпедтэхнікума Міхаілам Маркевічам былі накіраваны ў Слабодскае. Малады выкладчык, які ледзь паспеў закончыць педфак БДУ, Адам Корань, былы дырэктар Белдзяржтэатра, потым стылістычны рэдактар АН БССР Міхаіл Гурскі і фізік-матэматык, асістэнт кафедры фізікі БДУ Адам Міцкевіч, на якога былі вялікія спадзяванні, трапілі ў г. Малмыж. Туды ж у 1932 г. быў сасланы і бухгалтар з Мазыра Сяргей Пушкін. На долю пісьменніка, паэта, аднаго з стваральнікаў літаратурнага аб’яднання “Узвышша”, рэдактара беларускага тэксту законаў СНК БССР Уладзіміра Дубоўкі выпаў г. Аранск. Старшыня мінскага камітэта беларускай партыі эсэраў Мікалай Пашковіч, навуковы супрацоўнік Белдзяржмузея Андрэй Бурдэйка і гісторык, старшы архівіст Магілёўскага архіва, старшыня культурна-гістарычнай секцыі Магілёўскага краязнаўчага таварыства Фёдар Забела пасяліліся ў Елабуге. Вядомы ў будучым вучоны-саветолаг, літаратуразнавец, які ўдзельнічаў у стварэнні Мюнхенскага інстытута па

вывучэнні СССР, а тады студэнт БДУ і літаратурны крытык-узвышэнец Антон Адамовіч, студэнт педфака БДУ Дзмітрый Дунько, загадчык Бабруйскага архіва Павел Тараймовіч адбывалі ссылку ў Глазаве. Тройку гісторыкаў прыняў г.Налінск: сакратара аддзела прыроды і народнай гаспадаркі АН БССР, а пазней кіраўніка навуковага аддзела Беларускай цэнтральнай рады (БЦР) і старшыню Другога усебеларускага кангрэса Яўхіма Кіпеля, вучонага-географа, аднаго з арганізатараў краязнаўчага руху ў Беларусі, навуковага супрацоўніка АН БССР Мікалая Азбукіна і Мікалая Улашчыка, тады беспрацоўнага, але пазней вядомага гісторыка, даследчыка эпохі феадалізму. У г. Кацельніч былі размеркаваны выкладчык 2-й школы-сямігодкі г.Слуцка Павел Кацярыніч і Ігнат Савіч, студэнт факультэта права і гаспадаркі БДУ.

І толькі для паэта Уладзіміра Жылкі, смяротна хворага на сухоты, зрабілі выключэнне: ён дабіраўся да месцасылкі самастойна, без канвою. Я.Кіпель успамінаў, як сустрэліся яны (Кіпель, Азбукін, Улашчык, Міцкевіч, Гурскі, Корань, Кацярыніч, Савіч) з У.Жылкам у Кацельнічы, а потым пплылі разам па Вятцы да прыстані Мядзведак, дзе і раз'ехаліся ў розныя бакі. Гэта была апошняя сустрэча землякоў з У.Жылкам, які разам з студэнтам педфака БДУ Іванам Сасіновічам накіраваўся ў г.Уржум³.

Адзін з заснавальнікаў Беларускай Акадэміі навук, акадэмік, рэктар БДУ Уладзімір Пічэта адбываў ссылку ў Вятцы, адкуль яго потым перавялі ў Варонеж. Сюды ж, у Кіраў, у 1936 г. быў сасланы і рэдактар віцебскіх і мінскіх газет, супрацоўнік Дзяржвыда БССР Міхаіл Івашковіч⁴. Нямногія з іх потым у розныя гады вярталіся ў Беларусь — М.Гурскі, Я.Кіпель, І.Сасіновіч, У.Дубоўка, А.Адамовіч, М.Улашчык. У вяцкай зямлі пахаваны У.Жылка і М.Маркевіч (у Слабодскім раённым архіве да гэтага часу захоўваецца яго асабістая справа). Сляды іншых ссыльных пасля адбыцця імі тэрміну пасялення губляюцца. Сярод тых, каго па заканчэнні тэрміну высылкі, у парадку загаду адразу вызвалілі, пазначаны толькі А.Корань. Для большасці ж асуджаных вяцкая ссылка была толькі першым кругам выгнання. Адны, прайшоўшы яго, атрымалі паўторны тэрмін, а потым — наступны, пакуль не былі расстраляны або пакуль не памерлі ў канцлагерах. Іншыя — прызвычайваліся да новых мясцін і заставаліся там назаўсёды.

Наўрад ці каго цяпер здзівіць тое, наколькі трагічны быў лёс чалавека, паглынутага дзяржаўнай машынай, сталёны молах якой патрабуе пастаяннай падкормкі. Рэпрэсіўны механізм быў заведзены яшчэ на пачатку 1920-х гадоў, да 1930-х гадоў яго колы толькі набіралі хуткасць і патрабавалі чарговай

³ Кіпель Я. Апошнія дні Уладзіміра Жылкі // Маладосць. 1992. № 4. С. 124–126.

⁴ Аўтар выказвае падзяку доктару гістарычных навук Т.Процька за ўдзел у складанні гэтага, пакуль яшчэ няпоўнага, спіса асоб, якія адбывалі палітычную ссылку ў Кіраўскай вобласці РСФСР.

сыравіны. Здавалася, людзі, што адбывалі вымушанае пасяленне, былі ўжо “адпрацаваным матэрыялам”, выкінутым з чэрава рэпрэсіўнай машыны. Аднак яны зноў траплялі ў яе жорны. У ссыльцы працягваў дзейнічаць той жа няхітры, элементарны механізм уціску жывой думкі і разбурэння асобы.

Пасля разгрому нацыянальна-дэмакратычнага руху і вытравлення любых зародкаў арганізаванага супраціўлення дзейнасць рэпрэсіўнага дзяржаўнага апарата скіравалася на тое, каб спыніць любыя магчымасці “былых членаў контррэвалюцыйнай арганізацыі” для стварэння асобных ініцыятыўных груп і ўсталявання паміж імі сувязей. Барацьба вялася ўжо не з нападфіктыўнымі палітычнымі арганізацыямі, а з самой магчымасцю іх узнікнення. Гэта было змаганне за поўнае падпарадкаванне свядомасці чалавека дзяржаўнай уладзе. Пра тое ж, што думаюць ссыльныя нацыяналы, з кім яны падтрымліваюць зносіны, можна было дакладна даведацца толькі праз адладжаную агентуру і вярбоўку новых інфарматараў. Фактычна дзеянні органаў па наглядзе за ссыльнымі зводзіліся да таго, што ссыльныя нацыяналы павінны былі даносіць адзін на аднаго і сваімі ж рукамі давяршаць пачатае савецкім кіраўніцтвам выкараненне нацыянальна-дэмакратычнай ідэалогіі.

Царская ссылка па сваёй ліберальнасці здавалася беларускім патрыётам нейкім дзіячым пакараннем за свавольства. Бо дарэвалюцыйныя пасяленцы мелі ўсе магчымасці для грамадскай самарэалізацыі, заўсёды пакідалі прыкметныя сляды свайго знаходжання ў краі: друкаваліся ў мясцовых выданнях, адшуквалі карысныя выкапні, вялі навуковыя доследы, служылі на адказных пасадах у дзяржаўных ведамствах. Самую ссылку яны ўспрымалі як часовае знаходжанне ў краі, якое не паўплывае на іх далейшую кар’еру і асабістыя планы. Дзеці стабільнага мінулага стагоддзя, яны верылі ў паступовы грамадскі прагрэс, будучыня для іх была адкрытай.

Зусім іначай адчувалі сябе беларускія патрыёты. “Наша жыццё скончана”, “мы асуджаны” — вось тая інтанацыя, з якой успрымалі ўласнае становішча беларускія ссыльныя — тыя, хто быў старэй і хто вучыў пры сустрэчах маладых не апускацца, не падаць духам — “выходзіць з гэтага паднагляднага становішча з тым, каб можна было працаваць і жыць”⁵. Самаму маладому ссыльнаму, А.Адамовічу, споўнілася ўсяго толькі 22 гады, а большасці ссыльных — толькі больш за 30. Але яны не мелі ілюзій, што кляймо контррэвалюцыянераў з іх здымуць. “Адзіная надзея, — жартаваў А.Бабарэка, — на сацыялістычную сусветную рэвалюцыю, калі ўжо нарэшце тыя, каго лічаць цяпер ворагамі, — перастануць быць небяспечнымі”⁶.

⁵ Протокол допроса Богдановича Г.В. от 13 августа 1937 г. // АУ, с. 5437, СУ–5466, арк. 30.

⁶ Протокол допроса Адамовича А.Е. от 26 июня 1937 г. // Тамсама, с. 3457, СУ–5466, арк. 96.

Позірку чалавека, што ведае гісторыю і культуру Беларусі, адкрываецца цэлае суквецце розумаў і талентаў, якія апынуліся ў тых гады ў Вяцкім краі, — У.Пічэта, М.Гарэцкі, У.Жылка, М.Улашчык, А.Адамовіч, М.Азбукін, У.Дубоўка, Ф.Забела, А.Міцкевіч... Аднак здольнасці гэтых людзей аказаліся там незапатрабаванымі. Беларускія ссыльныя не мелі магчымасці вылучыцца, прафесійна рэалізаваць сябе праз друк, удзел у дзейнасці літаратурных і культурна-асветніцкіх арганізацый і, па зразумелых прычынах, да гэтага не імкнуліся. Таму сёння ў Кіраўскай вобласці, дзе здаўна вядзецца вельмі сур’ёзная краязнаўчая праца, нават сам факт знаходжання гэтых людзей у краі застаецца невядомым. Бо свяціла айчынай навукі, акадэмік У.Пічэта перабіраў костачкамі лічыльнікаў у “Цэрабкаапе”. Письменнік М.Гарэцкі працаваў чарцёжнікам, тэхнікам-калькулятарам і толькі ў канцы ссылкі з вялікімі цяжкасцямі дабіўся ў АблАНА Заходняй вобласці месца выкладчыка рускай мовы і літаратуры ў сярэдняй школе станцыі Пясочна (пад г.Рослаўлем).

“Умольны позірк прасіцеля” застаўся ў памяці Мікалая Шарсеннікава, дырэктара Уржумскага медвучылішча, ад першага знаёмства з У.Жылкам⁷. У 1931 г. беспрацоўны паэт прасіўся, каб яго прынялі на пасаду загадчыка гаспадаркі. Магчыма, толькі іскра асабістай сімпатыі, што ўзнікла да невядомага прасіцеля, які таптаўся ў дзвях, вырашыла, што акрамя гэтай пасады Шарсеннікаў прапанаваў яму ўзяць некалькі “педагагічных гадзін” па літаратуры. Шарсеннікаў, пазней прафесар Башкірскага медыцынскага інстытута, стаў адным з блізкіх уржумскіх сяброў паэта, і якраз яму У.Жылка прадыхтаваў перад смерцю свой апошні ліст да аднаго з братоў. Дзякуючы архіўным пошукам уржумскага краязнаўцы В.Вятлужскіх высветлілася, што з верасня 1932 г. У.Жылку прынялі на працу ў сярэдняю школу №1 выкладчыкам рускай мовы і літаратуры. Разам з ім у гэтай школе выкладаў фізіку і матэматыку І.Сасіновіч. На педагагічную працу, звязаную з ідэалагічным выхаваннем моладзі, ссыльных бралі не вельмі ахвотна. Большасці з іх даводзілася асвойваць “новыя для сябе прафесіі”⁸.

“У поўным разбродзе я цяпер, не ведаю, якім шляхам і да якой працы ці занятку больш кіравацца”, — пісаў тады М.Гарэцкі⁹. Сітуацыя, тыповая для ўсіх ссыльных: выбіраць не даводзілася, ішлі туды, дзе патрабаваліся працоўныя рукі, часам — галовы. І былы рэдактар Івашковіч працаваў апальшчыкам, педагог Багдановіч — бухгалтарам гардарбуда, крытык Бабарэка — бухгалтарам прадмага, Пушкін — бухгалтарам харчгандлю, Аніхоўскі — спачатку нарміроўшчыкам піўнога завода, потым — начальнікам аддзела арганізацыі працы завода безалкагольных напіткаў.

⁷ Шерстенников Н.А. Судьба поэта // Кировская искра (Уржум). 1975. 17 июля.

⁸ Ветлужских В.А. Опальный поэт из Беларуси // Уржумская старина. 1992. № 1–2. С. 33–37.

⁹ Гарэцкі М.І. Творы. Мн., 1990. С. 425.

Сёння вядомы некаторыя адрасы, па якіх жылі ссыльныя. У гады вайны Кіраўская вобласць засталася глыбокім тылам, і таму яе гарады да гэтага часу захавалі дарэвалюцыйную планіроўку. Часцей за ўсё ссыльныя здымалі пакоі ў старых мураваных дамах дарэвалюцыйнай пабудовы. Нават у раённым Уржуме невялікім пакойчыкам, якія здымаў У.Жылка ў 1930-я гады па вуліцах Ёлкава, 33, Тургенева, 52, Чырвоная, 37, маглі б пазайздросціць савецкія сем’і Кіраўскай вобласці 1970–1980-х гадоў, якія жылі ў падвальных, цокальных памяшканнях. Да рэвалюцыі гэтыя памяшканні выкарыстоўвалі толькі падклад, а ў савецкі час яны сталіся “жылфондам”.

Куды ў горшых умовах аказваліся раскулачаныя беларускія перасяленцы, якія адбывалі свой тэрмін у шматлікіх спецпасёлках, якія губляліся ў лясах.

Беларускім ссыльным “першага прызыву” дужа пашанцавала: яны паспелі заняць больш зручныя, “верхнія”, ячэйкі ў існуючай сістэме свабодных працоўных месцаў і забеспячэнні жыллом. Усе яны жылі прыблізна ў такіх жа эканамічных і побытавых умовах, што і сярэдні гарадскі жыхар краю. Ссыльным, якія прыехалі ў вобласць пазней, натуральна, і давялося цяжэй. Псіхалагічныя ж цяжкасці для многіх з іх заключаліся ў тым, што, пазбаўленыя былых заслуг і звыклага грамадскага становішча, яны былі вымушаны жыць жыццём іншага сацыяльнага слоя.

Беларускія перасяленцы жылі і працавалі ў рускамоўным асяроддзі, але пры сустрэчах адзін з адным гаварылі толькі па-беларуску. У гэтай побытавай рэаліі цяпер бачыцца акт унутранага супрацьстаяння ссыльных абставінам — непазбежнаму растварэнню ў струмені рускай культуры. На роднай мове пісьменнікі і крытыкі працягвалі сваю літаратурную дзейнасць. Пісалі ў стол, дзеля сябе, часта без надзеі на публікацыю або публічнае чытанне сваіх твораў. Так нараджалася літаратура ссылкі — сумленняя ў сваёй аснове. Дыстанцыя паміж стварэннем і першай публікацыяй твораў расцягвалася на некалькі дзесяцігоддзяў. Многія з іх да нашага часу не дайшлі, загубіліся ў віхуры часу. Аднак літаратура ссылкі супрацьстаяла параднай, афіцыйнай творчасці, якая квітнела ў тыя гады ў БССР. Са знаёмства з газетнымі і часопіснымі публікацыямі складвалася ў ссыльных уяўленне пра сучасныя літаратурныя працэсы (некаторыя з іх выпісвалі беларускую прэсу). Крытэрыі жа “ўнутранай” ацэнкі твораў быў перш за ўсё адзін: наколькі мастак сумленны сам перад сабой і перад чытачом. Але менавіта маральнай стойкасці беларускай літаратуры бракавала. Гэта нараджала ў ссылцы катэгарычнасць меркаванняў. “Народныя паэты — Янка Купала, Якуб Колас, — казаў тэарэтык беларускай літаратуры А.Бабарэка, — прадалі сваё піро савецкай уладзе, гэта не людзі, а чалавечкі”¹⁰. Больш за ўсіх даставалася Кузьме Чорнаму — былому таварышу па літаратурных аб’яднаннях: маўляў, здрадзіў свайму таленту.

¹⁰ Протокол допроса Ивашкович М.И. от 20 декабря 1937 г. // АУ, с. 3457, СУ–5466, арк. 102.

Найбольш плённым для развіцця беларускай літаратуры А.Бабарэка лічыў 1923–1928 гг., калі літаратура прытрымлівалася натуральных законаў развіцця і не была так уціснута ў вузкія межы ідэалагічных нарматываў. У 1937 г. работнікі НКУС праводзілі вобыск на яго кватэры і ў складзеным пратаколе пра адабраныя рэчы пералічаны дзве папкі літаратурных запісаў. Нічога з адабранага пры вобыску пазней не вярнулі сваякам — рукапісы страчаны. У тых жа гады М.Гарэцкі падышоў да ажыццяўлення сваёй даўняй задумы — напісання рамана-эпапеі “Камароўская хроніка”. Пераломныя падзеі вялізнага адрэзку часу (з сярэдзіны XIX ст. да сярэдзіны 30-х гадоў XX ст.) прадстаўлены ў ім праз перапляценне лёсаў людзей, звязаных з гісторыяй сям’і Гарэцкіх (у рамана — Задумавых). Для адарванага ад Беларусі пісьменніка старыя лісты ад блізкіх з вёскі, якія ён беражліва захоўваў, дзённікавыя запісы, успаміны, легенды раптам сталі гучаць інакш, напаўняцца новым зместам. У сваёй “Камароўскай хроніцы” ён выкарыстоўваў матэрыял хатняга архіва і адначасова, ідучы за біяграфіяй лірычнага героя Лявона Задумы (ён жа Кузьма Батура), што апынуўся ў Вятцы, падаваў хроніку сучасных яму падзей. Раман становіцца летапісам вяцкай ссылкі. Прататыпы многіх герояў у ім узяты з рэальнага, вяцкага жыцця: ссыльныя і іх сем’і, суседзі па кватэры. Гэты твор, што застаўся незакончаным, пакуль не вывучаны краязнаўцамі з таго пункту гледжання, як у ім адлюстраваны рэаліі вяцкага жыцця. А вяцкія і беларускія рэаліі дзівосна пераплятаюцца нават у лістах М.Гарэцкага тых гадоў. Пераймаючы традыцыю М.Салтыкова-Шчадрына, які адбываў у 1848–1855 гг. тут ссылку, ён называў Вятку Крутагорскам, выкарыстоўваў гэтую назву як устойлівы і пазачасавы літаратурны вобраз губернскага горада з яго абсурднымі граданачальнікамі і трансфармаваў яго ў сучаснасць. Лісты жонцы пра сваё тамтэйшае жыццё ён падпісваў то “Лявон”, то “Задумекус” — імя новага фантастычнага героя. Можна меркаваць, што яно ўзнікла з гульні слоў — беларускага “задуменны” і вяцкага размоўнага, простанароднага аналага “кумекаць”. Вуха незвычайна чуйнага да фанетыкі слова пісьменніка і тут, у Вятцы, лавіла роднае, беларускае.”Між іншым, — пісаў ён жонцы, — і тут сяляне кажуць: надта, абутак, лонісь, дапамагчы, прыйдзеш, ідзе і да т.п. Прыродныя мясцовыя сяляне, — мусіць, патомкі старадаўніх наўгародскіх крывічоў ці якіх прыгонных ці палонных перасяленцаў”¹¹. М.Гарэцкі ўзімаў тую ж тэму, якую потым незалежна ад яго пачне распрацоўваць Ян Станкевіч у артыкуле “Вацічы і радзімічы”, апублікаваным у 1950-х гадах у нью-йоркскіх “Ведах”¹².

¹¹ Ліст Л.У.Гарэцкай ад 14 мая 1932 г., Вятка // Гарэцкі М. Творы. С. 450–451.

¹² Радзімічы й вяцічы // Веда (Veda). 1952. № 9–10 (14–15). С. 309–313.

З прыродай зліцца я гатоў,
Хай прыме дол худое цела,
але прашу яе вятроў
Мой заповіт, як плод дасьпелы,
Да родных занясці палёў, —

пісаў ва ўржумскай ссылцы, паміраючы, У.Жылка¹³. Тое, як даходзіў яго паэтычны заповіт — паэма “Тэстамент” — да родных палёў, можа быць сюжэтам дэтэктыўнага апавядання... Вестка пра смерць паэта ў 1933 г. хутка абляцела ссыльных. Рукапіс яго паэмы перапісвалі ад рукі, вывучвалі на памяць; яе перадавалі з рук у рукі толькі самым надзейным людзям. Органы НКУС апошні твор У.Жылкі прызналі “контррэвалюцыйным”, каналы яго пашырэння старанна высочваліся. У сваіх успамінах Я.Кіпель пісаў, што літаральна праз два тыдні пасля смерці Жылкі ён праз знаёмых атрымаў з Уржума рукапісную копію гэтага твора і старанна схаваў яе да лепшых часоў. Але паэма разыходзілася па розных адрасатах. НКУС валодаў фактамі, што Я.П.лашчынскаму (Пушчы) у г.Шадрынск гэтую паэму пераслаў А.Бабарэка, хаця той рабіў выгляд, што пра такі твор нічога не ведае.

Упершыню паэма была апублікавана ў перыяд акупацыі ў 1942 г. у “Беларускай газэце”, а потым, у 1942 і 1943 гг., яе перадрукоўваў часопіс “Новы шлях”. Ва ўступным артыкуле да першай публікацыі паэмы прозвішча публікатара не ўказана. У рэдакцыйным артыкуле толькі сказана: паэму ў рэдакцыю прынёс былы ссыльны, які “толькі што прыбыў з-за лініі бальшавіцкага фронту, рукапісны сьпіс гэтага твора быў захаваны ягонай жонкай”¹⁴. Гэтым ссыльным і быў Яўхім Кіпель.

Лёс уржумскай спадчыны У.Жылкі да гэтага часу застаецца невядомым. Гаспадыня яго кватэры, А.А.Кукавішнікава, сьвярджала, што пасля смерці паэта рукапісы забраў невядомы чалавек, які прадставіўся яго братам. У архівах Кіраўскай вобласці рукапісы У.Жылкі не выяўлены, гэтак жа як і публікацыі ў мясцовай прэсе 1930-х гадоў. Вершы паэта, што не разышліся па руках і не былі перапісаны шмат разоў, як “Тэстамент”, аказаліся страчанымі.

У 1934–1935 гг., калі тэрмін высылкі канчаўся, многіх ссыльных перавялі з раёнаў у абласны цэнтр. Так у Кіраве апынулася разам вялікая група беларусаў, амаль “малая дыяспара”. Паводле няпоўнага спіса, тут сустрэліся Г.Багдановіч, П.Тараймовіч, А.Бабарэка, С.Пушкін, Дз.Дунько, М.Івашковіч, А.Адамовіч, М.Гурскі, Я.Кіпель і інш. Паводле ўспамінаў сына Я.Кіпеля В.Кіпеля, ссыльны часта канспіратыўна збіраліся па нядзелях у Батанічным садзе¹⁵. Перавод выклікаў нервознасць у іх асяроддзі, выказваліся розныя

¹³ Жылка У. Творы: Да 20-х угодкаў сьмерці. Ню Ёрк, 1955. С. 101.

¹⁴ Уладзімір Жылка (1900–1933) // Бел. газэта. 1942. 1 жн.

¹⁵ Гэты факт В.Кіпель прывёў у сваім выступленні пры абмеркаванні майго даклада на кангрэсе.

меркаванні. М.Гурскі выказаў версію, што сабралі іх дзеля таго, каб лягчэй было назіраць. Г.Багдановіч меркаваў: дзеля таго, каб зноў раскідаць па раёнах¹⁶. Але ўсе баяліся правакацый з боку НКУС. І не памыліліся.

Імпульс да перагляду прысудаў рэпрэсаваных нацдэмаў дало забойства С.Кірава, арганізацыю якога прыпісалі трацкісцка-зіноўеўскай змове. Пачалася масавая чыстка партыйна-савецкага апарату. Новыя струмені арыштаваных пацяклі на радзіму Сяргея Міронавіча. На гэтым вітку рэпрэсій у дэкрэтыўным парадку сталі пераглядаць і справы белнацдэмаў. Яшчэ ў 1934 г. А.Цвікевіч і С.Некрашэвіч папярэдзвалі Г.Багдановіча: “Наспяваюць новыя падзеі, адкрылася новая контррэвалюцыя”¹⁷. Многія ссыльныя былі зноў асуджаны як сябры “Саюза вызвалення Беларусі”, што ў ссыльцы прадоўжылі антысавецкую дзейнасць: збіраліся групамі на кватэрах і па-паклёпніцку выказваліся пра палітыку партыі, а кіраўнікі гэтых малых беларускіх арганізацый усталювалі сувязь з контррэвалюцыйнымі элементамі ў Беларусі, ссыльнымі з іншых гарадоў Расіі і г.д. Калі перавесці гэтую юрыдычную казуістыку на мову чалавечых адносін, дык выходзіла: людзі былі асуджаны за тое, што імкнуліся не згубіць сувязі, хадзілі адзін да аднаго ў госці, давалі землякам начлег, гаварылі на роднай мове, дазвалялі сабе ў даволі вузкім коле сяброў і аднадумцаў быць шчырымі ў меркаваннях пра жыццё і палітыку.

Следчыя справы зноў былі груба сфабрыкаваны, і асуджаных па іх людзей у перыяд хрушчоўскай адлігі рэабілітавалі “за адсутнасцю ў дзеяннях складу злачынства”. Што абмяркоўвала на сваіх “контррэвалюцыйных сходках” беларуская інтэлігенцыя, як суадносіўся яе роздум пра эканамічныя і палітычныя працэсы ў СССР і Беларусі з рэчаіснасцю, наколькі супадалі яе апэнікі з “народнай пагалоскай” краю, прадмет асобнай гаворкі.

Дзякуючы агентурным звесткам і пратаколам допытаў сёння можна далучыцца да свету думак і пачуццяў беларускіх ссыльных у Вяцкім краі ў 1930-я гады.

(Пераклала з рускай мовы Святлана Сачанка)

Аляксей Пяткевіч (Гродна)

Ігнат Дварчанін як драматычная постаць на скрыжаванні палітычных і культурных шляхоў

Буйныя беларускія постаці заўсёды былі драматычнымі. Гісторыя ўчыніла з зямлі Беларусі пляцоўку для няспынных ваенна-палітычных і грамадска-культурных сутычак усходніх і заходніх суседзяў. У гэтых сутычках знішчаліся

¹⁶ Протокол допроса Адамовіча А.Е. от 10 января 1936 г. // АУ, с. 237379, СУ-4155, арк. 20.

¹⁷ Протокол допроса Богдановіча Г.В. от 2 августа 1937 г. // Тамсама, с. 3457, СУ-5466, арк. 22.

нашы нацыянальныя каштоўнасці. Тут супрацьдзейнічалі розныя ідэалагічныя інтарэсы, абгрунтоўваліся агрэсіўныя прэтэнзіі на духоўную і матэрыяльную спадчыну Беларусі. Натуральна, што людзі, якія тут узрасталі, нярэдка кіраваліся на чужыя палітычныя ці культурныя гоні, дзе ўзрасталі дзея патрэб іншага народа, якому служылі, бывала, усё жыццё. Тыя ж з сыноў і дачок Беларускага краю, што імкнуліся працаваць на яго карысць, не маглі не быць уцягнутымі ў ідэалагічныя бойкі паміж Захадам і Усходам за права валодаць Беларуссю і ў выніку рабіліся іх ахвярамі.

Людзі культуры непазбежна фармаваліся як дзеячы палітыкі і культурныя, асветныя пачыны вымушаны былі, на жаль, выкарыстоўваць у палітычных мэтах. У новы перыяд нашай гісторыі, асабліва ў XX ст., такая роля прыходзіцца на долю ўсёй, па сутнасці, патрыятычнай інтэлігенцыі. Вельмі паказальная тут першая палова стагоддзя. Хто з людзей нацыянальнай культуры не спрычыніўся тады да дзейнасці БСГ, працы Усебеларускага кангрэса, абвяшчэння БНР і БССР, правядзення палітыкі беларусізацыі ў савецкай Беларусі, выбараў у польскі Сейм у Заходняй Беларусі, дзейнасці там КПЗБ і хрысціянскай дэмакратыі?!

Толькі ўлічыўшы названы фактар, можна зразумець трывожны свет і напружаны пульс жыцця аднаго з самых выдатных дзеячаў беларускай культуры і аднаго з самых значных беларускіх палітыкаў гэтае пары — Ігната Дварчаніна (1895–1937), зразумець яго ідэйныя пошукі, яго звілісты лёс. Беларускі філосаф, літаратуразнавец, педагог, паэт, выдавец, перакладчык, пасол Сейма, ён жыў шырокімі духоўнымі інтарэсамі, але лінію свайго жыцця выпрацоўваў адзіную, мэтанакіраваную. Яна вывяралася беларускай нацыянальнай ідэяй, патрыятычным служэннем бацькаўшчыне. Рэалізацыя ж беларускай ідэі ў тагачасных канкрэтных умовах жыцця непазбежна вяла яго, як, зрэшты, і яго саратнікаў, аднадумцаў, да самых цяжкіх выпрабаванняў.

І. Дварчанін вырас у тыповай беларускай сялянскай сям’і, мнагадзетнай і працавітай. Пачуццё беларускасці было тут натуральнай праявай народнай культуры, часцінкай маральна-этычных законаў жыцця, што выпрацоўваліся пакаленнямі. І можна з упэўненасцю меркаваць, што ранняя маладосць, калі ён настаўнічаў у пачатковай школе ў сваіх мясцінах, праходзіў курс у ваеннай вучэльні, знаходзіўся на фронце Першай сусветнай вайны, маладосць гэтая захоўвала як жыццядзейную сваю аснову пачуццё вышэйшай каштоўнасці роднага. Гэтае пачуццё і прывяло пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. у Мінск, дзе ўжо віраваў нацыянальны рух і выношваліся планы ажыццяўлення дзяржаўнай незалежнасці. Характэрна, што І. Дварчанін досыць хутка вылучаецца тут як актыўная постаць беларускага руху. Тады ж у газетах “Вольная Беларусь”, “Беларуская Рада” з’яўляюцца яго першыя вершы, рамантычна гарачыя, нацыянальна-

прапаведніцкія. Ён працуе сярод вайскоўцаў як сябра Беларускай вайсковай Рады, удзельнічае ў з'ездзе БСГ, у падрыхтоўцы і правядзенні Усебеларускага кангрэса. У 1918-м становіцца сябрам Партыі беларускіх эсэраў. Апошні крок быў вельмі лагічны і разам з тым этапны для Дварчаніна: ён ступаў на дарогу палітычнай дзейнасці і звязваў свой лёс менавіта з Партыяй беларускіх эсэраў, для якой заваёва нацыянальнай дзяржаўнасці была вядучым праграмным патрабаваннем.

Неўзабаве І.Дварчанін — у Маскве, у культурна-асветным аддзеле Белнацкама, куды асабіста быў запрошаны А.Чарвяковым. Ці стаўся гэты нядоўгі, паўгадовы адрэзак яго грамадскай працы натуральным працягам ужо вызначанай лініі жыцця? Увогуле так. Белнацкам, хоць і ў кантэксце савецкай пралетарскай палітыкі, у адміністраўным складзе савецкай Расіі, усё ж бараніў інтарэсы беларускага насельніцтва, праводзіў нацыянальную культурна-асветную работу сярод беларусаў, падтрымліваў іх нацыянальныя імкненні. І нядаўні беларускі настаўнік і афіцэр-франтавік энергічна ўзяўся за справу. Але хутка ён пакінуў Маскву, накіраваўся дамоў. Былі для гэтага і асабістыя прычыны, і спрыяльныя перамены на фронце. Але, напэўна, не ў іх галоўнае. Клікала родная зямля, праца дзеля яе адраджэння. У 1919 г. І.Дварчанін стварае ў бацькоўскіх мясцінах, на Дзятлаўшчыне, беларускія школы, культурна-асветныя гурткі, за што польскія ўлады заганяюць яго ў спецагер у Беластоку. Адсюль удалося вырвацца, і ў 1920 г. Дварчанін зноў у Мінску, які быў ужо пад савецкай уладай. Але ў тым жа годзе, ранняй восенню, пакідае Мінск і пешшу прыходзіць у Вільню, якая ўваходзіла тады ў склад Літвы. На першы погляд — дзіўныя зігзагі лёсу. Аднак вяртанне ў савецкі Мінск было звязана з надзеямі на самавызначэнне нацый, што дэкларавалася бальшавіцкімі праграмамі. Для Дварчаніна, беларускага адраджэнца, не існавала больш актуальных пытанняў, чым пытанне нацыянальнай волі. Але ў Мінску ён вымушаны быў расчаравацца ў сваіх спадзяваннях на высакароднае вырашэнне Саветаў нацыянальнага пытання. Малады заходнебеларускі інтэлігент зразумеў, што месца яго не ў савецкай Беларусі.

З тае пары Вільня, гэты магутны кандэнсатар вызваленчага руху і нацыянальнай культуры краю, становіцца для Дварчаніна надзейным апірышчам у яго творчых і патрыятычных справах. Тут ён заканчвае экстэрнам беларускую гімназію, адсюль едзе ў Прагу, дзе вучыцца на філасофскім факультэце Карлава універсітэта.

Пражскі перыяд (1921–1926) быў той творчай светлай парой, калі духоўныя сілы былі сама на ўздыме, калі рыхтавалася і абаранялася доктарская дысертацыя, калі складалася “Хрэстаматыя новай беларускай літаратуры”, прызначаная для сярэдніх школ, калі выдаваўся часопіс “Перавясла”, друкаваліся публіцыстычныя і крытычныя артыкулы, вершы, нярэдка адрашаваныя непасрэдна моладзі Заходняй Беларусі.

Прывет вам з Залатое Прагі
Пад гоман светлае вясны,
Што паднялі штандар адвагі
Між броду, здзеку і маны.¹

Дысертация І.Дварчаніна, прысвечаная Ф.Скарыне, пісалася не як акадэмічнае даследаванне, а як палемічны патрыятычна-асветніцкі трактат, скіраваны ў сучаснасць. “Аўтар бачыў у друкары, перакладчыку, пісьменніку, таксама лекары шаснацатага стагоддзя таго чалавека і беларуса, які быў адкрыты для сусветнай культуры і ахвярна працаваў над развіццём уласнага народу”, — піша Е.Тамашэўскі². Тое ж заўважае іншы даследчык, У.Калеснік: Дварчанін “глянуў на Скарыну і яго справу вачыма ўдзельніка беларускага вызваленчага руху і пранікліва выявіў глыбінную пераклічку стымуляў, ідэалаў, імкненняў”³. Аўтар дысертцыі прыкмеціў у дзейнасці Скарыны перш за ўсё самасцвярдженне самастойнасці беларускага этнасу і яго мовы, моцны патрыятызм, агульнаеўрапейскі гуманізм і дэмакратызм. Скарына ўспрымаўся як далёкі, але выразны папярэднік той ідэалогіі, якую праводзілі ў жыццё заходнебеларускія адраджэнцы. І.Дварчанін як вучоны і як грамадзянін застаўся тут проста паслядоўным у выяўленні прынцыпаў уласнага жыцця. Гэтак і ў “Хрэстаматы”, выдадзенай у Вільні ў 1927 г. Складальнік імкнуўся, каб гэтая кніжка была карыснай не толькі старшакласнікам беларускіх школ, а і шырокім масам беларускіх чытачоў. Ён падкрэсліваў, што ў яшчэ большай меры, чым школьнікі, прагнуць беларускага друкаванага слова, а праз яго пазнання свае спадчыны “цэлыя гушчы народныя”. Таму даваў матэрыял па магчымасці поўна, выбіраў тэксты найбольш патрыятычна дзейсныя, шырока выкарыстоўваў каментары, тлумачэнні тэрмінаў і рэдкіх лексем, каб зрабіць творы лягчэйшымі для ўспрымання і разумення. Ён і тут заставаўся патрыёт-ам-асветнікам, зарыентаваным на ідэі нацыянальнага адраджэння свайго народа.

Аднак разам з тым звездаў І.Дварчанін у пражскі перыяд балючыя сумненні і нават часіны роспачы.

Студэнцкі грамадскі рух быў у Празе вельмі складаным і рознааблічным. Гурткі — ад артадаксальна-камуністычных да хрысціянска-дэмакратычных. У гэтых абставах І.Дварчанін паступова адышоў ад пазіцый беларускіх эсэраў і нават на пэўны час прыкмуў да марксістаў. Але хутка парваў з імі, абвінавачаны (каторы ўжо раз!) у нацыянальным ухіле. Адначасова не знаходзіў паразумення з многімі блізкімі, здавалася б, людзьмі ў студэнцкім

¹ Наш шлях. 1922. № 4. С. 19.

² Barszczewski A., Bergman A., Tomaszewski I. Ignacy Dworzczanin białoruski polityk i uczonek. Warszawa, 1990. S.59.

³ Калеснік У. Усё чалавечае. Мн., 1993. С. 269.

асяродзі. Адвечная бяда беларускага руху — яго раздробленасць, раскол на розныя групы і групкі, амбіцёзнасць нешматлікіх лідэраў, бясконцыя ўзаемныя папрокі, супрацьлеглыя — заходнія ці ўсходнія — арыенціры. Усё гэта прыгнятала І.Дварчаніна, які жадаў кансалідацыі нацыянальных сіл, іх прымірэння на супольным грунце беларускай ідэі. Ён занадта высока цаніў духоўнасць і не мог апусціцца да эгаістычнай грызні ў палітыцы. Жаданні ж разыходзіліся з рэальнасцю, і ў гэтым драматычным становішчы ён нярэдка заставаўся адзінокім, паглыбленым толькі ў свае творчыя справы.

Пэўна, згадваецца цяпер, як кідаўся ад Мінска да Масквы і да роднага Дзятлава, шукаючы надзейную пляцоўку для нацыянальнай працы. Але нават тут, далёка ад радзімы, у ціхай і спакойнай, інтэлектуальна заангажаванай Празе не спынялася палітычная валтузня вакол беларускага пытання, пляліся інтрыгі як спадарожнікі Беларускага Шляху.

І.Дварчаніна вылучала ў такіх абставінах моцная народная закваска, стойкасць духу, што дапамагалі трымацца абранай дарогі.

Скончыўшы Карлаў універсітэт, ён едзе ў Вільню. Менавіта ў Вільню, а не ў Мінск, куды тады спышаліся многія, спакушаныя здабыткамі савецкай беларусізацыі, — І.Красоўскі, У.Жылка, нават Ф.Аляхновіч, не гаворачы ўжо пра магутныя фігуры з урада БНР. Палітычны ж нюх І.Дварчаніна кіруе яго ў Заходнюю Беларусь і яе сталіцу, дзе ён быў вельмі патрэбны. Але...

Вільня была ўжо не тая: нацыянальна-вызваленчы рух раскоўваўся пад настырным націскам КПЗБ, члянiўся на класавыя плыні. І размежаванне, якога заўсёды не хацеў І.Дварчанін, адбывалася чым далей, тым болей. Таму не адразу і не проста ўваходзіў выпускнік пражскага універсітэта, доктар філасофіі ў заходнебеларускія справы. Дапамагаў, а дакладней, падштурхоўваў Б.Тарашкевіч. У выніку І.Дварчанін усё больш уключаецца ў рух Беларускай сялянска-рабочай грамады і ўсё больш з гэтага часу звярочвае на пазіцыі КПЗБ. Драма іх абодвух — Тарашкевіча і Дварчаніна — у тым, што пайшлі яны за партыяй камуністаў, якая хутка ў гэтыя часы адварочвалася ад народа і яго нацыянальна-вызваленчых ідэй, ператвараючыся ў адасоблены гурт сектантаў. Драма Дварчаніна, мабыць, глыбейшая, ды і надта красамоўная. Яшчэ раз згадаем яго беларуска-сялянскі нацыянальны гарт, умацаваны вучобай у старажытным еўрапейскім універсітэце. Згадаем яго ўцёкі ад дагматызму камуністычнай ідэалогіі — у Мінску ў 1920 г. і ў Празе ў 1924 г. Але спрацаваў цяпер аўтарытэт Б.Тарашкевіча, а таксама С.Рака-Міхайлоўскага. І.Дварчанін пайшоў за імі, упэўнены, што лінія яго жыцця не мяняецца. Ён працуе ў ТБШ, у Беларускам выдавецкім таварыстве, але ўсё больш падключаецца да нелегальнай камуністычнай прапаганды. З 1928 г., калі быў абраны паслом Сейма, з уласцівай яму энергіяй выступаў публічна — і ў Сейме, і асабліва на вёсцы. У гэтых выступах класавая ідэалогія выяўляе сябе ўжо досыць выразна. І.Дварчанін цяпер — у кіраўніцтве пасольскага клуба “Змаганне”, дзе

даверылі яму, праўда, толькі ролю намесніка старшыні. Самаадданая праца ў гэтым клубе, што дзейнічаў пад кіраўніцтвам КПЗБ, выклікала рэзкія напады на яго з боку партыі — найбольш за “нацыянал-апартунізм”. З другога боку яго бязлітасна цкавалі польскія шавіністычныя колы. Вышуквалі камінтэрнаўскія грахі яшчэ ў пару яго працы ў Віленскай беларускай гімназіі⁴. Польскія судовыя ўлады зноў і зноў спрабуюць прыцягнуць яго да адказнасці за агітацыйныя выступы на вёсцы. Такім чынам, жыве і дзейнічае зараз І.Дварчанін паміж двух агнёў, усё больш набываючы ампула рэвалюцыйнага аскета: аддае рэвалюцыйнай справе ўвесь свой час, сродкі, энергію, талент. Адыходзіць ад любімай літаратурнай творчасці. У 1930 г. ён быў арыштаваны, і ў турэмнай няволі гэтае ампула канчаткова ўмацавалася. Таму, калі трапіў у БССР у выніку абмену палітзняволенымі ў 1932 г., быў ужо афіцыйна прыняты ў камуністычную партыю. Але не прайшло і года, як І.Дварчанін быў арыштаваны Саветамі. Развязка драмы, што тады наступіла, мела ўжо трагічны змест.

Няма сумнення, што І.Дварчанін у глыбіні душы заўсёды заставаўся шчырым і заўзятым абаронцам свае нацыі (як, зрэшты, і абсалютная большасць людзей КПЗБ). Але ён не змог ісці супраць рэальнасці, па сутнасці, супраць Беларусі, растружанай войнамі, разрэзанай граніцай дзвюх дзяржаў, раздэрттай палітычнымі супярэчнасцямі, якія немагчыма было нейтралізаваць. Вучоны, літаратар, палітык, ён не змог паяднаць гэтыя ролі, бо іх не яднала жыццё. Маршруты ўласнай хады — Мінск, Масква, Вільня, Прага, Варшава — не выстройваліся ў тую адзіную лінію, якую трэба было рэалізаваць для Беларусі. Не ён адзін, не ён першы і не ён апошні зведаў ростані, страты і нарэшце сваю Галгофу. Такі ўжо Беларускі Шлях — праз укрыжаванні.

Леў Мірачыцкі (Мінск)

Ігнат Дварчанін на эміграцыі

Сёлета спаўняецца согая гадавіна з дня нараджэння беларускага грамадскага і палітычнага дзеяча, вядомага вучонага-славіста, паэта і публіцыста Ігната Дварчаніна (27.5 (8.6) 1895—1937).

...Легендарнай постацю Ігната Дварчаніна пашчасціла мне зацікавіцца ў часы хрушчоўскай палітычнай “адлігі”. У выніку з’явіўся мой допіс “Імя, не забытае народам”, апублікаваны ў часопісе “Беларусь”, у майскім нумары за 1965 г. Гэтая постаць, як і асоба Браніслава Тарашкевіча, іншых адраджэнцаў-будзіцеляў, нека адразу запаланіла велічнасцю спраў, якім яны прысвяцілі свае лепшыя свядомыя гады, клікала да вывучэння іх жыццёвых шляхоў і навукова-творчай спадчыны.

⁴ Гл.: Міско Я. Маё маўклівае сэрца. Мн., 1983. С. 53.

Сустрэча з роднай сястрой Ігната Дварчаніна Юліяй Місарэвіч на пачатку 60-х гадоў пераканала мяне, што галоўнай прычынай, каб падацца яму на эміграцыю, у чэшскую Прагу, сталі жыццёвыя абставіны. Ён не мог разлічваць на тое, што ўлады забяспечаць яго матэрыяльна ў час вучобы ў польскай вышэйшай навучальнай установе. Да таго ж стала вядома, што прэзідэнт Чэхаславацкай Рэспублікі Т.Масарык прыхільна ставіцца да беларусаў і гатовы выдзельць ім стыпендыі ў Карлавым універсітэце. Гэта і схіліла Ігната Дварчаніна, іншых маладых хлопцаў і дзяўчат з Заходняй Беларусі і Латгаліі адправіцца на вучобу ў братнюю славянскую краіну.

У чэшскую Прагу Дварчанін прыехаў восенню 1921 г. у складзе групы з дзесяці чалавек. Са згоды Міністэрства школ народнай асветы ён быў залічаны на філасофскі факультэт. Жыццё ў чэшскай сталіцы было тады адносна дарагое. Гэта стала прычынай частых змен адрасу пражывання. Нягледзячы на ўсё І.Дварчанін імкнуўся быць бліжэй да беларускай студэнцкай калоніі. Ужо ў 1923/24 навучальным годзе яго месцам жыхарства стаў невялікі студэнцкі гарадок Радацін, які быў звязаны з Прагай чыгункай, дзякуючы якой можна было лёгка дабрацца на філасофскі факультэт універсітэта. У наступным навучальным годзе ён пражываў у рабочым квартале Прагі Жыжкаў-Вацкаў, 412. Апошні ж адрас — вуліца Нэклянова, 4.

Непасрэдным настаўнікам Ігната Дварчаніна па курсу гісторыі Чэхіі стаў Вацлаў Новатны, прафесарамі Караль Хытыл (спецыяліст у галіне тэатральнага мастацтва), Міласлаў Гісэк (гісторык чэшскай літаратуры), Ёсэф Вітэзлаў Шымак (знаўца гістарычнай геаграфіі), Альбін Стоцкі (археолог), Чэнэк Зібэрт (вядомы гісторык культуры). Эмігранту з Беларусі ўдалося праслухаць курсы лекцый па гісторыі славянскіх літаратур, моваў і фальклору.

Карлаў універсітэт, па сведчанні многіх замежных вучоных, лічыўся тады самым аўтарытэтным славістычным цэнтрам ў Еўропе. Гэта дазваляе сцвярджаць, што Ігнат Дварчанін меў мажлівасць атрымаць усебаковую славістычную адукацыю як у галіне гістарычных ведаў, так і па літаратуры. Трэба адзначыць і спрыяльныя дэмакратычныя абставіны ва універсітэце. Яны, перш за ўсё, тлумачацца тым, што многія з прафесараў у мінулым бралі чынны ўдзел у нацыянальна-вызваленчым руху. Традыцыі Томаша Масарыка, “атмасфера нядаўна атрыманай незалежнасці з’яўляліся элементам дэмакратычнага выхавання”, слухна адзначыў вядомы польскі гісторык Ежы Тамашэўскі¹.

Усё гэта паспрыяла паспяховаму вывучэнню Ігнатам Дварчанінам асноў навучальных дысцыплін Карлава універсітэта. 12 лютага 1926 г. ён здаў галоўны экзамен па славянскай філалогіі і чэшскай гісторыі, 16 чэрвеня — экзамен па філасофіі, а 23 чэрвеня адбылася абарона доктарскай дысертацыі на тэму

¹ Barszczewski A., Bergman A., Tomaszewski I. Ignacy Dworzczanin białoruski polityk i uczyony. Warszawa, 1990. S. 47.

“Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай глебе”. Яго навуковым кіраўніком быў прафесар Ёсэф Хлюмскі. Так ажыццявілася мэта Ігната Дварчаніна — паспрабаваць свае сілы ў навуковай дзейнасці, у выніку чаго ён “пачаў верыць у сябе самога, у свае сілы...”²

У дысертацыі Ігнат Дварчанін паспяхова прааналізаваў стымулы дзейнасці Скарыны як чалавека і пісьменніка, паказаў яго самасвядомасць, патрыятызм і дэмакратызм, любоў да роднай мовы і свайго народа. Разглядаючы пытанні гуманізму Скарыны, аўтар падкрэсліў, наколькі важна ведаць чалавеку свае духоўныя карані, станаўленне нацыі і народа.

Гаворачы пра стымулюючыя ўплывы заходнееўрапейскіх фактаў на дзейнасць Скарыны, дысертант прыйшоў да высновы, што натхніцелем задумак слыннага земляка была Чэхія. Ідэя чэхаў, “ідэя народнай мовы тут мела больш як стогадовую традыцыю, якая потым паядналася з гусіцкім рухам і перажыла роўна сто гадоў жорсткай барацьбы...”³ Аўтар слухна гаворыць, што з чэшскай культурай і мовай Скарына меў мажлівасць сутыкнуцца яшчэ дома. У пацвярджэнне прыводзяцца прыклады. Найперш вылучаецца праца Лукаша Гурніцкага “Дваранін польскі”, дзе гаворыцца, што ў той час веданне чэшскай мовы лічылася адзнакай вышэйшага тону паводзін, паколькі гэтая мова адукаванаму насельніцтву Літвы і Польшчы здавалася прыгожай і вытанчанай⁴.

Неўзабаве пасля абароны дысертацыі малады доктар філасофіі вярнуўся ў родны край — у Заходнюю Беларусь. Яго сардэчна віталі маці Кацярына, бацька Сымон Бенядзіктавіч, браты і сёстры, якіх у яго было багата: Янка, Юзкі, Гілярый, Мікалай, Вольга, Гануля, Дар’я і Юлія.

Затым Ігната Дварчаніна цалкам захапіла педагагічная праца ў Віленскай беларускай гімназіі і ў Таварыстве беларускай школы. Пасля далучыліся абавязкі пасла (дэпутата) польскага Сейма ад Навагрудскай выбарчай акругі. У жніўні 1930 г. ён трапіў за кратамі. Пэўны час быў вязнем Гродзенскай турмы, што пры вуліцы Стафанскай, затым чатыры месяцы давалося правесці на Лукішках у Вільні. У Равічскай вязніцы, куды ён трапіў у красавіку 1932 г., палітвязні віталі яго як нацыянальнага героя беларусаў, барацьбіта за народныя правы і ўключылі ў свой турэмны камітэт. Тады і паклапаціліся камуністы, каб даць яму эмігранцкі прытулак у “вольнай краіне Саветаў”. Родныя на гэты раз захваліваліся, асабліва балела сэрца маці, мабыць прадчувала, што другая эміграцыя дарагога ім Ігната не будзе шчаслівай. Па словах сястры Юліі, маці Ігната часта прачыналася ад загадкавых страшных снюў. Ёй здавалася, што яе сыны Ігнат і Гіляры (пасля заканчэння Чэшскай вышэйшай лесатэхнічнай школы ён працаваў намеснікам дырэктара Бярэзінскага

² Дварчанін І.С. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве. Мн., 1991. С. 62.

³ Тамсама. С. 65.

⁴ Тамсама. С. 66.

запаведніка) сталі вялікімі чыноўнікамі і выракліся яе. Неўзабаве стала вядома, што яны — “ворагі народа”...

Пра савецкі перыяд эміграцыі Ігната Дварчаніна захаваліся скупыя звесткі. Вядома, што 15 верасня 1932 г. “адбыўся абмен выдатных польскіх палітычных вязняў з Савецкім Саюзам”. У ліку сарака шаснаццатым у спісе значыўся Ігнат Дварчанін. На граніцы ў Мінску іх сустрэкалі з вялікай пашанай. Дварчанін браў удзел у некалькіх сустрэчах з цывільнымі грамадзянамі. Хутка яму прапанавалі заняцца вывучэннем Заходняй Беларусі ў Беларускай Акадэміі навук. На першы погляд, у яго ўсё ішло нармальна. Але раптам у сярэдзіне 1933 г. ён быў арыштаваны разам з групай вядомых беларускіх дзеячаў-адраджэнцаў. Усім выстаўлялася адно і тое ж абвінавачванне: “За кантакты з нацыянал-дэмакратычным Цэнтрам на карысць ...Польшчы”. Выслалі вязняў на катаржныя работы на Салаўкі, дзе ўжо было шмат пакутнікаў з Беларусі.

Украінскі вязень Пiдгаіны, якому пашчасціла вырвацца на волю, у сваёй кнізе “Нiдострэляні”, выдадзенай у 1949 г. на эміграцыі, беларусам, якіх ён сустрэкаў на Салаўках, прысвяціў спецыяльны раздзел. Ён піша, што зімой 1933 г. непадалёку ад станцыі Кем, на так званым Морсплаве — перасыльным пункце, праз які ішлі этапы на Салаўкі, сустрэў толькі прыбылую групу беларусаў. Яго ўвагу прыцягнулі некаторыя постаці няшчасных. На Салаўках, піша ён, ім давалася капаць канавы на меліярацыйных работах, дзе яны і паміралі з голаду і холаду, ад непасільнай працы. “Бледны, з чорнай барадою, крыху прыгорблены Дварчанін сваёй манерай у гутарцы прыпамінаў прафесара. Ён ніколі не казаў прамоваў, як гэта рабіў Рак-Міхайлоўскі, і не ставіў кропкі над і. Не, ён спакойна стараўся ўсё звачыць, пераацаніць і знайсці забыты ўжо шлях да ўласнай нацыі. На Салаўках трымаўся вельмі прызваіта й дзяржаўся добрага таварыства. Працаваў спачатку на гэтак званых агульных работах... Але ён таксама ў 1936 годзе трапіў у ізалятар і ўжо пасля нічога больш пра яго не было чуваць”⁵.

Калі першая эміграцыя ў чэшскую Прагу прынесла Ігнату Дварчаніну акрыленасць, адчуванне сапраўднага шчасця, прыдала яму ўпэўненасці ў сваіх здольнасцях, веры, што ён зможа многа зрабіць для свайго народа, дык другая эміграцыя давяла яго да распачы, закончылася трагічна.

Марына Ліс (Мінск)

Сяргей Сахараў і беларуска-балцкія сувязі

З імем Сяргея Сахарава звязаны самыя яркія старонкі беларускага нацыянальна-адраджэнцкага, культурна-асветніцкага руху ў Латвіі, ля вытокаў якога ён стаяў разам з Кастусём Езавітавым і іншымі беларускімі дзеячамі.

⁵ Жук-Грышкевіч Р. Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Торонто, 1993. С. 138–141.

Латвійская рэспубліка пасля атрымання незалежнасці пачала развівацца дэмакратычным шляхам. Гэта адбілася і на становішчы нацыянальных меншасцей, якія, згодна з Канстытуцыяй, мелі правы на нацыянальна-культурную аўтаномію.

Беларусы — жыхары Латвіі, таксама, хаця і ў ліку апошніх, выкарысталі гэтую магчымасць. 15 красавіка 1921 г. у Дзвінску было заснавана культурна-асветнае таварыства “Бацькаўшчына”¹, якое кіравала культурна-адраджэнцкім працэсам. Яно мела свае філіялы ў іншых латышскіх гарадах, дзе пераважала беларускае насельніцтва. Люцынскі аддзел “Бацькаўшчыны” ўзначаліў С.Сахараў. У верасні 1921 г. беларускім асветнікам удалося пры непасрэднай дапамозе славутага латышкага паэта Яна Райніса, шчырага прыхільніка беларусаў, на той час дэпутата Латвійскага сейма, адкрыць пры Міністэрстве асветы свой Беларускі аддзел. Кіраўніком яго быў прызначаны той жа Сахараў².

За кароткі тэрмін Беларускі аддзел з дапамогай “Бацькаўшчыны” адкрыў каля 50 беларускіх школ, дзве дзяржаўныя беларускія гімназіі (у Дзвінску і Люцыне), наладзіў аднагодовыя настаўніцкія курсы, стварыў сялянска-гаспадарчую школу. Акрамя таго, праводзілася актыўная асветніцкая работа сярод беларускага насельніцтва гарадоў і вёсак. Сіламі культурна-асветных арганізацый і гімназійных калектываў ладзіліся вечарыны, канцэрты, ставіліся спектаклі паводле твораў беларускіх пісьменнікаў. Ва ўсіх гэтых мерапрыемствах Сахараў браў самы актыўны ўдзел.

Вялікую ўвагу ў сваёй дзейнасці лідэры беларускага культурна-адраджэнцкага руху прыдавалі развіццю нацыянальнага друку. У Латвіі той пары выходзілі такія выданні, як рыжская газета “Голас беларуса” (1925–1929), часопіс “Беларуская школа ў Латвіі” (1926–1934). “Беларускае выдавецтва ў Латвіі” выпусціла ў свет каля 20 кніг і брашур, пераважна падручнікаў для беларускіх школ. Мела свой друкаваны орган, газету “Думка беларуса” (1930) і Беларуская дэмакратычная партыя, арганізатарам якой быў С.Сахараў³. Размножаныя на шапірографі, выходзілі ў свет рукапісныя часопісы беларускіх гімназій — “Ластаўка” (1923–1924) у Люцыне, “Школьная праца” (1926–1929) у Дзвінску. Заснавальнікам і рэдактарам апошняга таксама з’яўляўся Сахараў.

Шырокі арганізатарскі талент, чалавечая абаяльнасць С.Сахарава як магніт прыцягвалі да сябе ўсё новых і новых паплечнікаў па адраджэнні беларускай культуры. Пра папулярнасць яго сярод беларускага насельніцтва Латвіі сведчыць хаця б тое, што ён быў старшынёй праўлення Дзвінскага аддзялення “Таварыства беларускіх вучыцеляў у Латвіі”, членам управы беларускага куль-

¹ Езавітаў К. Беларусы ў Латвіі. Рыга, 1927. С. 45.

² Тамсама. С. 57.

³ Езавітаў К. 30 год вучыцельскае працы С.П.Сахарава // Беларуская школа ў Латвіі (Рыга). 1933. № 3 (20).

турна-асветнага аб'яднання “Рунь”, Беларускага навукова-краязнаўчага таварыства, быў выбраны ў Дзвінскую гарадскую Думу.

Але працэс беларускага культурнага адраджэння праходзіў у даволі складаных умовах. Такая актывізацыя беларускай меншасці прыйшла не да спадобы некаторым рэакцыйным сілам у Латвіі. Супраць беларускіх культурных дзеячаў былі кінуты абвінавачанні ў арыентацыі на Савецкую Беларусь і нават у здрадзе нацыянальным інтарэсам Латвійскай рэспублікі, якія скончыліся судовым працэсам у 1925 г. Абвінавачванні гэтыя не пацвердзіліся, і ўсе падсудныя былі апраўданы. С.Сахараў не быў непасрэдна прыцягнуты да судовай адказнасці, але рэпрэсіўныя меры закранулі і яго — патрыёт быў вызвалены ад пасады кіраўніка Беларускага аддзела, а сам аддзел — часова зачынены⁴.

У 1925–1932 гг. С.Сахараў узначальваў Дзвінскую дзяржаўную беларускую гімназію. Асновы нацыянальна-патрыятычных традыцый у ёй ужо былі закладзены папярэднім дырэктарам У.Краскоўскім і калектывам настаўнікаў. З прыходам Сахарава гэтыя традыцыі былі прадоўжаны. За час кіравання ім Дзвінскай гімназіяй яна ператварылася ў актыўны культурна-грамадскі асяродак беларускай меншасці, да таго ж гэтая навучальная ўстанова заставалася адзінай на ўсю Латвію беларускай сярэдняй школай, бо Люцынская беларуская гімназія на той час была ўжо ліквідавана.

Між тым эканамічны крызіс у Латвіі, які пачаўся ў 1928 г., выклікаў услед за сабой і крызіс палітычны. Гэта негатыўна адбілася і на адносінах да нацыянальных меншасцей. Пачаўся рашучы наступ на беларускі адраджэнцкі рух. Перш за ўсё ад Беларускага аддзела адбіраліся школы, якія перадаваліся агульнаму школьнаму дэпартаменту. З 1932 г. пачалася паступовая ліквідацыя Дзвінскай гімназіі. С.Сахараў у 52 гады быў адпраўлены на пенсію. Адлучаны ад любімай педагагічнай справы, ён распачаў актыўную літаратурную працу. На пенсіі ім было напісана шмат артыкулаў па розных пытаннях, а таксама брашура, прысвечаная гісторыі Люцына “Горад Лудза ў мінулым і сёння” (1935), гістарычны нарыс “Краслава і Плятэры” (1936), кнігі “Прападобная Еўфрасіння, княжна Полацкая” (1939), “Полацкі князь Усяслаў — нацыянальны беларускі асілак” (1939).

Але самай капітальнай працай таго часу было выданне духоўнага багацця латышскіх беларусаў — фальклору Латгаліі і Ілукшчыны, якога Сахараў назавасяў вялікую колькасць. Збіраць фальклорныя творы ён пачаў яшчэ ў час кіравання Дзвінскай гімназіяй. Разам з вучнямі і настаўнікамі выязджаў у месцы кампактнага пражывання беларусаў у Латвіі і там запісваў сапраўдныя жамчужыны народнай паэзіі. Фалькларыстычная дзейнасць збіральніка прынесла вялікі плён. Вынікі фальклорных экспедыцый, якія былі ажыццёўлены ў рэгіёны з суцэльным беларускім насельніцтвам, яскрава пацвердзілі існаванне беларусаў Латвіі як самастойнага этнасу з старажытнымі традыцыямі і высо-

⁴ Беларускі працэс у Латвіі. Рыга, 1926.

камастацкай духоўнай культурай. Ужо да 1937 г. Сахараў сабраў звыш тысячы народных твораў розных жанраў. Была праведзена вялізная работа па іх апрацоўцы і сістэматызацыі, якая ў выніку завяршылася салідным фальклорным зборам з пяці частак.

Палітычная сітуацыя ў рэспубліцы напярэдадні Другой сусветнай вайны змянілася ў лепшы бок, палагадзелі адносіны і да нацыянальных меншасцей, з’явілася надзея на аднаўленне беларускага адраджэнцкага руху. Сабраныя і ўпарадкаваныя фальклорныя матэрыялы С.Сахараў прадставіў на разгляд у Культурны фонд Латвійскай рэспублікі. З красавіка 1939 г. фальклорнай камісіяй, якую ўзначальваў прафесар Страўберг, была высока ацэнена праца Сахарава, а складальнік атрымаў прэмію ў памеры 700 латаў⁵. Акрылены такой падтрымкай вучоны адразу ж пачаў рыхтаваць фальклорны збор да выдання. У гэтай рабоце вялікую дапамогу аказвалі яго родныя — жонка Вольга Фёдараўна, беларуская пісьменніца, і дачка Галіна. Увесь ганарар пайшоў на выдавецкія выдаткі. Нарэшце ў 1940 г. выйшаў першы выпуск збору — “Народная творчасць Латгальскіх і Ілукстэнскіх беларусаў”. Каштоўнасць выдання заключалася ў тым, што фалькларыст уводзіў у агульнанацыянальны культурны ўжытак звыш чатырох тысяч твораў народнапаэтычнай спадчыны з той этнічнай тэрыторыі, якая раней не была даследавана беларускімі этнографамі і фалькларыстамі.

На жаль, неспрыяльныя палітычныя ўмовы 40–50-х гадоў не дазволілі С.Сахарава выдаць падрыхтаваныя ім наступныя выпускі “Народнай творчасці Латгальскіх і Ілукстэнскіх беларусаў”, хаця з яго боку былі зроблены для гэтага самыя рашучыя захады, у тым ліку і частыя звароты да адміністрацыі АН БССР.

Цяпер уласны архіў С.Сахарава разам з шматлікімі фальклорна-этнографічнымі запісамі (каля трох тысяч фальклорных твораў) захоўваецца ў аддзеле рэдкіх кніг і рукапісаў Цэнтральнай навуковай бібліятэкі імя Я.Коласа АН Беларусі. Дублікаты фальклорных матэрыялаў С.Сахарава можна знайсці ў Акадэміі навук Латвіі, Літвы, у Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К.Крапівы АН Беларусі. Рукапісны фальклорны збор С.Сахарава ўключае ў сябе творы ўсіх жанраў вуснай народнай творчасці. Сярод іх нямала сапраўдных шэдэўраў.

Разнастайныя інтарэсы С.Сахарава, яго прыродная цікаўнасць тычыліся самых розных сфераў духоўнага жыцця. Яго хвалявала ўсё, што было звязана з Беларуссю, магло спрыяць яе далейшаму адраджэнню і росквіту. Таму ў гэтым працэсе С.Сахараў не апошняе месца адводзіў і ўстанаўленню шырокіх сяброўскіх сувязей паміж беларусамі і іх суседзямі-балтамі. У 30-я гады быў напісаны шэраг прац, якія ў той ці іншай ступені закраналі пытанне беларуска-балцкіх кантактаў. Сярод іх — даклад на тэму “Паралелі з гісторыі бела-

⁵ Сегодня. 1939. № 94; Jaunakas Zinas. 1939. № 78.

рускага, латышкага і літоўскага народаў”, які быў прачытаны ў канцы снежня 1933 г. па Каўнаскім радыё⁶.

Абгрунтоўваючы тэму свайго выступлення, С.Сахараў зазначыў, што сувязь трох братніх народаў не выпадковая. Яна абумоўлена іх тэрытарыяльна-геаграфічнай блізкасцю, эканамічнымі ўмовамі, дыктуецца гістарычнымі і палітычнымі інтарэсамі народаў-суседзяў.

Беларуска-балцкія кантакты, па сцвярджэнні С.Сахарава, зарадзіліся ў глыбокай даўнасці. У IX–X стст. гэта былі цесныя гандлёвыя сувязі паміж беларусамі і латышамі па Дзвіне, а яшчэ раней — з літоўцамі па Нёмане і Віліі. Пра іх узаемаадносіны сведчаць цікавыя археалагічныя звесткі, а таксама шматлікія дзяржаўныя дакументы тых часоў. Напаміны пра старадаўнія ўзаемасувязі захавала і латышская мова, у якой сустракаюцца словы, блізкія да беларускіх. Як лічыў Сахараў, пры нармальным ходзе гістарычнага жыцця ўзаемныя эканамічныя інтарэсы гэтых народаў маглі б прывесці іх да самага цеснага збліжэння. На жаль, нямецкая каланізацыя ў канцы XII – пачатку XIII ст. перакрэсліла сувязі.

Наадварот, па словах даследчыка, сувязі з літоўцамі ўмацаваліся настолькі, што ў XIII ст. прывялі да супольнага дзяржаўнага жыцця, палітычны сэнс, прычыны і асновы якога былі заснаваны на сумесным змаганні з нямецкай і польскай каланізатарскай палітыкай.

Беларусы прынеслі ў Літву сваю культуру, мову, заклалі аснову для росквіту аб’яднанай дзяржавы і стварылі свае юрыдычныя нормы — Статуты ВКЛ. У выніку дзякуючы ўзаемным намаганням паўстала моцная дзяржава, якая нанесла нямецкаму ордэну рашучы ўдар. Такім чынам, сцвярджае С.Сахараў, аб’яднанне літоўцаў і беларусаў выратавала ў тыя часы ўсю Балтыю.

Умацаванню супольнай дзяржавы літоўцаў і беларусаў перашкодзіла Люблінская унія 1569 г. Палякі рашуча выступілі супраць старадаўніх традыцый Літоўска-Беларускай дзяржавы, асабліва супраць усяго беларускага, у першую чаргу, дзяржаўнай мовы ВКЛ. І ў гэты цяжкі для беларусаў і літоўцаў час яны поруч імкнуліся захаваць сваю самабытнасць.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай Беларусь і Літва апынуліся ў межах Расійскай імперыі. Тут зноў спаткаліся беларусы і літоўцы з латышамі (апошнія былі далучаны да Расіі яшчэ ў часы Пятра I). Новае становішча беларусаў і літоўцаў мала чым адрознівалася ад папярэдняга — на змену паланізацыі прыйшла палітыка русіфікацыі. Беларуская і літоўская мовы былі забаронены. Латышам пашчасціла больш: іх мова існавала ў школах і латышскіх настаўніцкіх семінарыях.

С.Сахараў вылучыў некаторыя асаблівасці сацыяльнага становішча, характэрныя для трох народаў у час знаходжання іх у складзе Расіі. Так, у

⁶ Рукапіс даклада захоўваецца ў адзеле рэдкіх кніг і рукапісаў ЦНБ імя Я.Коласа АН Беларусі (ф. 3, воп. 1, адз. зах. 10).

прыватнасці, ён адзначыў адсутнасць заможнага класа, невялікую колькасць сапраўднай нацыянальнай інтэлігенцыі. Гэта тлумачылася аб’ектыўнымі прычынамі. Але і беларусы, і літоўцы, і латышы здолелі ў неспрыяльных умовах зберагчы і раскрыць творчы патэнцыял сваіх народаў. Важную ролю ў гэтым працэсе С.Сахараў адводзіў народнай творчасці, якая абуджала нацыянальныя пачуцці і аб’ядноўвала лепшыя сілы.

Нацыянальнае адраджэнне беларускага, літоўскага і латышкага народаў як масавая з’ява, па словах Сахарава, назіраецца ў канцы XIX – пачатку XX ст., асабліва пасля рэвалюцыі 1905 г., калі была знята забарона на беларускую і літоўскую мовы (стварэнне розных таварыстваў, аб’яднанняў ад пеўчых калектываў да сельскагаспадарчых кааператываў; размах прагрэсіўнага друку і інш.). Бурны нацыянальна-адраджэнцкі рух напалохаў царскі ўрад. З яго боку ажыццяўляліся жорсткія рэпрэсіўныя меры — роспуск партый, закрыццё газет і часопісаў і г.д.

Рэвалюцыя 1917 г. прынесла Латвіі і Літве, канстатуе С.Сахараў, магчымасць стварэння сваіх незалежных дзяржаў. Беларусі ў гэтым пашчасціла менш, бо яна была падзелена паміж Польшчай і Расіяй. Частка беларусаў апынулася і на тэрыторыі Латвіі.

Такімі бачыліся С.Сахараву гістарычныя і культурныя паралелі ў развіцці трох суседніх народаў. З сучаснага пункту гледжання некаторыя палажэнні даклада вучонага можна было б пашырыць, з нечым паспрацаваць, але галоўнае заключаецца ў тым, што ён першым у свой час і з дэмакратычных пазіцый узяў гэтую цікавую і перспектыўную тэму.

Ян Чыквін (Беласток)

Наталля Арсеннева — між Вільняй і Рочэстэрам

Яшчэ нядаўна імя Наталлі Арсенневай, як і іншых беларускіх пісьменнікаў-эмігрантаў, было пад забаронай. Але ўжо ў верасні 1993 г. у Рэспубліцы Беларусь грамадства святкавала 90-ю гадавіну з дня нараджэння выдатнай паэткі. З гэтай нагоды з’явілася ў Мінску факсімільнае перавыданне яе першай кніжкі “Пад сінім небам” (1927), а ў Дзяржаўным музеі гісторыі беларускай літаратуры была наладжана літаратурная сустрэча, адбылося адкрыццё выставы, прысвечанай юбілею, аднак без прысутнасці самой Наталлі Арсенневай. Найстарэйшая беларуская пісьменніца, перакладчыца твораў Гётэ, Гаўптмана, Кляйста, Шэкспіра, Міцкевіча, песняў для баптыстаў жыве цяпер у ЗША, у Рочэстэры.

Як жа склалася жыццё паэткі, што мы ведаем пра яе творчую біяграфію? На жаль, грунтоўнага агляду жыццёвага творчага шляху Наталлі Арсенневай, акрамя біяграфічна-крытычнага нарыса Антона Адамовіча¹, дасюль няма.

¹ Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. “Між берагамі”: Біяграфічна-крытычны нарыс // Арсеннева Наталля. Выбар паэзіі. 1920–1970. Нью-Ёрк; Таронта, 1979.

Ёсць, праўда, крыху біяграфічных звестак у даваенных беларускіх газетах, у эміграцыйным друку². У сучасным беларускім літаратуразнаўстве толькі пачынаюцца асэнсаванне біяграфіі паэткі, спробы ўпісаць яе паэзію ў літаратурны працэс ХХ ст.³

Нарадзілася Наталля Арсеннева 20 верасня 1903 г. у Баку, дзе тады жылі яе бацькі, патомныя расіяне. Але паколькі неўзабаве яны пераехалі ў Вільню, у дакументах месцам нараджэння значыцца гэты горад. “Месцам майго нараджэння, — гаворыць паэтка, — лічыцца ўлюблёная Вільня, дзе я фактычна расла й гадалася ад першых месяцаў майго жыцця. У Вільні я пачала й вучыцца, перш у хаце, з маткай, якая была настаўніцай, а пасля, перад самай вайной 1914 года, у Віленскай Марыінскай гімназіі”⁴. Там “з школьнага падручніка геаграфіі Спірыдонова, з тэксту, паданага дробным друкам і неабавязковага для завучвання, яна ўпершыню даведлася, што ёсць беларусы, і ў іх ёсць літаратура, дзе найбольшы паэт Янка Купала; была пададзена я першая зваротка Купалавага верша “Я мужык — беларус”, дзе будучую паэтку найбольш уразіла слова ‘цёмны’”⁵.

Аднак пачалася Першая сусветная вайна і, паколькі бацька Наталлі быў расійскім урадаўцам, уся сям’я Арсенневых была эвакуявана ў глыб Расіі — спачатку ў знаёмае ім Баку, а пазней — у Яраслаўль над Волгай. Тут яны прабывілі чатыры гады. Вярнуліся Арсенневы ў Вільню толькі на пачатку 1920 г. У тым жа годзе Наталля разам з сястрой і братам паступіла ў толькі што заснаваную Першую Віленскую Беларускаю гімназію.

Вільня і Беларуская гімназія — асноўныя вузлы біяграфіі маладой паэткі. Вучылі ў ёй беларускую моладзь такія настаўнікі, як Максім Гарэцкі, Антон Луцкевіч, Браніслаў Тарашкевіч, Аркадзь Смоліч. Тут Наталлю поўнасю і назаўсёды паланіў беларускі адраджэнцкі рух. “У Віленскай Беларускай гімназіі, — успамінае паэтка, — я ўпершыню сустрэлася з беларускай справаю і захапілася ёю”⁶.

Спраба пісаць вершы, відаць, па-расійску з’явілася ў Наталлі ўпершыню ў час “бежанства”. Тады яна была вучаніцай Яраслаўскай Кацярынінскай

² Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. 328–329.

³ Машара М. Плач над Гудзонам // Голас Радзімы. 1960. № 28; Сачанка Б. Беларуская эміграцыя: Факты і меркаванні // Сачанка Б. Сняцца сны аб Беларусі ... Мн., 1990; Сямёнава А. Лёс — і над лёсам // Голас Радзімы. 1993. № 3; Вярбоўская В. Праз слёзы адчуваецца надзея // Культура. 1993. № 5; Мішчанчук М. Між берагамі: Лёс і творчасць Наталлі Арсенневай // Культура беларускага замежжа. Мн., 1993. Кн. 1; Калеснік У. Наталля Арсеннева: Віленскія гады // Літ. і мастацтва. 1994. № 4. 9 снеж.; Пранчак Л. Беларуская Амерыка: “Я заўсёды любіла Беларусь ...” / Інтэрв’ю з Наталляй Арсенневай // Літ. і мастацтва. 1994. № 3. 19 жн.

⁴ Біяграфічныя звесткі пра паэтку прыводжу ўслед за біяграфічна-крытычным нарысам: Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XI.

⁵ Тамсама. С. XI–XII.

⁶ Тамсама. С. XIII.

гімназіі. Але яна з імі яшчэ “хавалася”. Першыя свае беларускія вершы маладая паэтка адважылася паказаць свайму настаўніку Максіму Гарэцкаму. “Ён з вялікай увагай праглядаў мае першыя вершы, ганіў, што было блага, і заахвочваў мяне да лепшага пісання”⁷. Першы друкаваны верш Арсенневай з’явіўся ў газеце “Наша Ніва” 28 кастрычніка 1920 г.

У 1921 г. Наталля Арсеннева скончыла гімназію і, закончыўшы яшчэ падрыхтоўчыя педагагічныя курсы, атрымала пасаду настаўніцы ў адной з васьмі адчыненых тады ў Вільні пачатковых беларускіх школ. Годам пазней яна паступіла на гуманітарны факультэт Віленскага ўніверсітэта, але правучылася там нядоўга. Восенню 1922 г. Наталля выйшла замуж за капітана Францішка Кушаля (1895–1968) і выехала з ім у Польшчу. “На вельмі доўга, — пісала паэтка ў 1942 г. — Але хоць раз на год я прыезджала на Беларусь, у сваю родную Вільню, або да мужавых бацькоў у Валожыншчыну”⁸.

Апынуўшыся на чужыне, Наталля Арсеннева на кароткі час замоўкла. “Сувязь з Бацькаўшчынай хіба і была прычынай таго, што насуперак усім, вельмі неспрыяльным абставінам я не кінула пісаць”, адзначыла яна ў аўтабіяграфічнай нататцы⁹.

Выезд у чужое моўнае асяроддзе, адасабленне ад “беларускай справы” аказалі, відавочна, рашаючы і выключна станоўчы ўплыў на фармаванне адметнага паэтычнага светаадчування Наталлі Арсенневай. Унутраную патрэбу складання вершаў толькі па-беларуску ўзбудзіла ў ёй, несумненна, тая ж “беларуская справа”. І вось той моцны імператывы творчасці, распалены ў душы агонь паэзіі цяпер пераплаўляў на чужыне, трансфармаваў увесь беларускі “матэрыял”, усё блізкае паэты, канкрэтнае і знаёмае да драбніцаў, што дагэтуль і стварала вобраз радзімы, ідэю Беларусі, якая тут жа перарастала ў ідэал — у “дзіўную песню”, што існуе як водгалас вечнай праўды, добра і прыгажосці, як сімвал зямлі абяцанай. Яе асноўнай тэмай становіцца жыццё лірычнага “я” ва ўяўленай айчыне. Тое жыццё паэтка любіць проста дзеля самога жыцця, у шматстайных яго праявах знаходзячы крыніцу чалавечай радасці і творчай інспірацыі. Не выпадкова для яе “песняў” найважнейшымі былі “сардэчныя” месцы дзеяння і псіхалагічны час.

Пачынаючы з 1922 г. Наталля Арсеннева ўсё шчыльней замыкаецца ў сваіх чыста індывідуальных настроях і перажываннях. Яна стварае ўласны свет паэтычнай уявы, свет чысты, вытанчаны — і як жа непадобны да тагачаснага паэтычнага свету, скажам, Максіма Танка, Міхася Машары, Уладзіміра Жылкі. Творчай пазіцыяй становіцца для Арсенневай пазіцыя адстароненага назірання, прыцып эстэтызацыі жыццёвых з’яў і фактаў. Паэзія яе ў гэты, “польскі” (1922–1939), перыяд тэматычна звужаецца да камернага лірычнага

⁷ Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XIII.

⁸ Тамсама. С. XIV.

⁹ Тамсама.

“я”, якое аднак штораз экстрапаліравала сябе ў план прыроды ды ў перспектыву вечнасці. Дзякуючы вольнаму тэматычнаму звужэнню, паэтка значна пашырыла псіхалагічны партрэт сваёй лірычнай гераніі — багатай духоўным жыццём беларускай жанчыны. Праз яе светлы вобраз паэтка пераадолювала заштампаваны ў літаратуры плачлівы або тыпова змагарны жаночы характар, а таксама комплекс нацыянальнай непаўнавартасці. Толькі праз такую, “душэўную”, прызму гераніа Арсенневай магла ўспрымаць і ўспрымала многія тагачасныя грамадскія, нацыянальныя, палітычныя беларускія праблемы. У плане фармальным дзеля падкрэслення сваёй паставы паэтка карыстаецца карункавай вобразнасцю, метафарычнай іншасказальнасцю і мілагучным рытмічна-інтанацыйным меласам вершаў, у якіх яна дасягае артыстычнага майстэрства¹⁰.

Увядзенне ў беларускую літаратуру вобраза такой, не прыніжанай, не турканай, а светлай, жаночай жанчыны і было найбольшай творчай заваёвай Наталлі Арсенневай, яе першага “польскага” перыяду.

У адрозненне ад сваіх паэтычных аднагодкаў не толькі з Заходняй Беларусі, але і з Беларусі савецкай, якія “стала й нязбочна йшлі тым шляхам нацыянальна-вызвольнага змагання, які быў бітым, генеральным шляхам і “беларускае справы” і беларускае літаратуры”¹¹, Наталля Арсеннева “шлях гэты проста як бы дэманстрацыйна ігнаравала”¹². І, нібы насуперак літаратурнай традыцыі даваць загаловкі зборнікам паэзіі цалкам бязрадасныя, сваёй першай кнізе вершаў яна дала назву “Пад сінім небам” (Вільня, 1927).

Тагачасная крытыка адразу заўважыла, сцвярджае Антон Адамовіч, адметнасць першай лірычнай кнігі Наталлі Арсенневай — у аўтарскай удзячнай любові да Жыцця, у веры-закаханасці ў Прыроду. Асабліва крытыкам кідалася ў вочы паэтычнае мілаванне-апалогія восені, чым яна таксама плыла супраць усталяванай плыні беларускай паэзіі. “Жоўтая восень” — пад такой назвай у 1928–1936 гг. Арсеннева падрыхтавала да друку другі зборнік вершаў, які, аднак, асобным выданнем не выйшаў з-за вайны.

“1939 год палажыў канец майму спакойнаму, але аднастайнаму жыццю, — успамінала паэтка. — Муж пайшоў на вайну, і я доўгі час аб ім нічога не ведала. Я ж з сынамі, пасля рознае цяганіны, апынулася ў г. Вялейцы, адкуль мы і былі вывезеныя бальшавікамі ў Казахстан на пачатку 1940 г.

Аб Казахстане пісаць вельмі няма чаго. Кожны ведае, што гэта такое ...”¹³

¹⁰ Верш Наталлі Арсенневай вызначаецца сваёй рытмічна-інтанацыйнай гармоніяй: паэтычнай дакладнасцю, мілагучнасцю, свежасцю і прыгажосцю вобразаў, сэнсавай выразнасцю. Амаль усе лірычныя творы сілаба-танічнага складу. Перавагу аддае паэтка, аднак, памерам трохскладовым і асабліва ўлюбёнаму анапестычнаму рытму.

¹¹ Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XXIX.

¹² Тамсама.

¹³ Тамсама. С. XVIII. Аб казахстанскай ссыльцы гл: Арсеннева Н. У казахстанскай ссыльцы // Бацькаўшчына (Мюнхен). 1952. № 94–95, 96.

Значна пазней стала вядома (з вуснаў самой Наталлі Арсенневай), што дзякуючы “шчасліваму выпадку” (даведаўшыся, куды яе вывезлі, Янка Купала, Пятрусь Глебка і іншыя беларускія пісьменнікі зрабілі адпаведныя захады дзеля яе вяртання), яна ў маі 1941 г., перад самай вайной змагла вярнуцца на бацькаўшчыну, на радзіму мужа, у Доры каля Валожына. У тым самым часе быў выпушчаны з маскоўскай Лубянкi і яе муж.

Пачатак нямецка-савецкай вайны і гітлераўская акупацыя Беларусі — гэта адначасова пачатак найбольш цьмянага “нямецкага” перыяду (1941–1944) у біяграфіі паэткі. У публікацыях пра яго гаворыцца досыць агульна: восенню 1941 г. Наталля Арсеннева ўсёй сям’ёй пераехала на жыхарства ў Мінск, Францішак Кушаль актыўна супрацоўнічаў з гітлераўцамі, а яна сама працавала ў прафашысцкай “Менскай газэце” і была нават узнагароджана гітлераўскім медалём¹⁴.

Аднак сваёй паэтычнай творчасці Арсеннева ўсё ж не аддала, як дапаможнага сродку, на службу акупантам. Красамоўна сведчыць пра тагачасную паэтычную палітычную пазіцыю зборнік вершаў “Сягоння”, выдадзены ў 1944 г. у Мінску.

На працягу трох гадоў “нямецкага” перыяду Наталля Арсеннева напісала каля дзевяноста новых лірычных вершаў, што ўвайшлі ў зборнік “Сягоння”, арыгінальныя лібрэта для трох беларускіх опер “Лясное возера”, “Усяслаў Чарадзеі”, “З выраю”. Зроблена шмат перакладаў як паэтычных твораў Гётэ, Гаўптмана, Кляйста, так і тэкстаў лібрэта опер “Вяселле Фігара” і “Чарадзеі-ская флейта” Моцарта, “Зачараваны стралец” Вебера, “Гэнзель і Грэтэль” Гумпэрдынка. І ў ніводнай з гэтых формаў літаратурнай творчасці Арсеннева не стала найміткай палітыкі. Калі яна ў той час і хацела каму служыць сваёй паэтычнай працай, дык толькі беларускаму народу і айчыне. Аднак паэтка ведала, што ў трагічную для народа пару хацець яму служыць — яшчэ не значыла быць прынятым на тую службу, зразуметым ім ды ўхваленым. Таму не выпадкова ў названым зборніку скразной лініяй праходзіць тэма роздумаў пра існасць мастацтва, ролю творцы ў крывавым змаганні. Кім павінен “сягоння”, у час “пажарышчаў здзікіх”¹⁵, быць паэт — мытарам, прарокам, лекарам, чараўніком, валадаром, асілкам? Як творцу Наталлю Арсенневу вельмі хвалюе пытанне пра сваё месца ў свеце, якога “за горла душыць вайна”, і пра адказнасць — не толькі за сябе, але і за ўвесь народ, нацыю, за ўсю айчыну. У вершы, якім адкрываўся зборнік “Сягоння”, паэтка разгублена пытаецца ў самой сябе: “Але пра што пісаць?” Ці “выплаўляць гімны”, “ствараць маршы”, “латаць проразі падзеяў”, “лавіць надзею з падзеяў, паўсловаў, жадан-

¹⁴ Сачанка Б. Сняцца сны аб Беларусі ... С. 44–46; Багдановіч І. Арсеннева Наталля // Беларускія пісьменнікі: Біябібліяграфічны слоўнік. Мн., 1992. Т. 1. С. 103.

¹⁵ Тут і далей цытую вершы Наталлі Арсенневай з яе кнігі “Між берагамі”. Нью-Ёрк; Таронта, 1979 (без указання старонак).

няў”? Ці, можа, тужыць, маліцца і “ўпесціцца мроямі”, “нізаць каралі рос, вянук асенні віць”?

Замкнёнае да гэтага часу на прыватнай сферы жыцця кола лірычных вершаў Наталлі Арсенневай у “нямецкі” перыяд выразна размыкаецца. Пашыраецца яго ўнутрыжанравы дыяпазон. Акрамя вытрыманых у ранейшым ключы, параўнальна нешматлікіх прыродаапісальных твораў і твораў інтэлектуальна-эмацыянальнага ахопу жыцця паэтка стварае цяпер і “вершы на выпадак”, і вайскова-патрыятычныя песні, і малітвы-рэквіемы, і публіцыстычна-дэкларацыйныя прысягі.

Такое “размыканне” лірычнага верша Наталлі Арсенневай адбывалася як своеасаблівае яго “ўзбройванне” супраць вайны. Тэма вайны стаецца неадчэпнай, стрыжнявой тэмай амаль усіх яе тагачасных вершаў. Аднак вайну паказвае Арсеннева не падрабязна, не праз мілітарную канкрэтыку, не праз паіменнае “геройства”, але абагульненым, метафарычным вобразам. Вайна для паэткі — гэта ноч, змрок, чорная сажа, “разбадзялая смерць”, “жыццё ў жалобнай раме”, “велічны скон”, “руіны, ... крыжы і пажарышчы, распач, голод, калецтва, жалобы”, “пустэча пагарэлішч”.

Вайну ўспрымала паэтка як усеагульнае нялюдскае няшчасце, выразна пажаночаму, з нетрадыцыйным для беларускай літаратуры арыстакратызмам погляду. У яе адносінах да вайны, змагання адчуваецца пачатак Яраслаўны. Як і ў “Слове пра паход Ігаравы”, лірычная герайна Арсенневай таксама чакае — у сваёй крэпасці, у сваім “не занятым” ворагамі доме вяртання жаўнераў-вояў. Складае пра іх песні. Узбройвае маршамі. Плача ды моліцца за іх вяртанне жывымі. І верыць у недалёкую светлую будучыню.

Жаночая жанчына Наталлі Арсенневай “польскага” перыяду ў перыядзе “нямецкім” праявіла перш-наперш свой не абы-які віталізм, тую жыццёва-жаночую сілу, устойлівасць, якая заўсёды была, ёсць і будзе здаровым фундаментам кожнай нацыі. Тут крыніца аптымізму паэткі. Толькі праз той віталізм яна даходзіла да важней, вядома таксама і для жанчын, нацыянальна-патрыятычнай і сацыяльнай праблематыкі. І як той вектар “жыццёвай сілы”, была яна ў той час нацэлена выключна ў будучыню, у тую прышласць, што мелася быць больш чалавечнай, чым дагэтуль была для паасобных людзей і цэлай нацыі разам.

Аднак гісторыя павярнулася да многіх беларусаў яшчэ раз нечаканым бокам. Як шмат хто ў 1944 г. з маладой інтэлігенцыі, так і Наталля Арсеннева перад прыходам ў Беларусь Чырвонай Арміі выехала ў Нямеччыну, а праз шэсць гадоў — у Злучаныя Штаты Амерыкі. Так пачаўся яе трэці і апошні, эміграцыйны перыяд творчасці. У параўнанні з ранейшымі перыядамі — найменш стваральны, нізкапрадукцыйны.

У другой палове саракавых, пяцідзсятых і яшчэ пачатку шасцідзсятых гадоў вершы Наталлі Арсенневай паяўляліся ў беларускім эміграцыйным друку

амаль што сістэматычна. Але недзе ад 1962–1964 г. паэтка не друкуецца амаль зусім. Праўда, зрэздз пад націскам, несумненна, эміграцыйных абставін яна ў вершаванай форме стрымана аддавала і аддае па сённяшні дзень даніну гістарычна-палітычным падзеям і царкоўна-хрысціянскім традыцыям. Аднак “арсеннеўскага” больш нічога ўжо не выйшла з-пад яе пяра. У эміграцыйны перыяд не выдала паэтка і ніводнага свайго асобнага зборніка. Таму апублікаваны ў 1979 г. Беларускім інстытутам навукі і мастацтва ў Нью-Йорку том “Між берагамі: Выбар паэзіі Наталлі Арсенневай. 1920–1970” з’яўляецца кнігай, што канчаткова вячае яе творчы шлях. Вершы, якія туды ўвайшлі, былі, аднак, аўтарам дапрацаваныя і нават “перапрацаваныя” нанова¹⁶.

У гэтым томе, які доўга рыхтаваўся да выдання, лірычныя вершы эміграцыйнага перыяду аўтарка выдзеліла ў два раздзелы (нібы ўнутраныя зборнікі): вершам, напісаным у Нямецчыне (43 творы), дала заглавак “Не астыць нам. 1944–1949”, а створаным на амерыканскай зямлі (1950–1964) “На ростанях” (113 твораў). Апошнія скампанаваны ў 12 цыклаў (амаль у тым парадку, як у пяцідзясятых гадах яны друкаваліся ў беларускіх эміграцыйных часопісах “Бацькаўшчына”, “Конадні”, “Беларус”).

Раздзел “На ростанях” адкрываўся досыць рэдкім у беларускай літаратуры марыністычным цыклам вершаў (сем твораў). У ім паэтка адлюстроўвала свежыя да болю і несучасныя ўражанні і думкі пра пераезд на караблі ў 1950 г. з Еўропы ў Амерыку — “у нязнаны, новы свет”, але не Бацькаўшчыну, не!” Праз гэты марыністычны цыкл, як і праз большасць вершаў эміграцыйнага перыяду, лейтматывам праходзіць думка пра трагічную адстароненасць, адарванасць ад роднай зямлі, закінутасць у зусім іншую, чужую беларусам стыхію (“Вада вакол ... вада нідзе // Нічога больш між намі й светам”). Гэтыя вада-акіяны і яго прадонне, і далеч без даляглядаў як рэальныя з’явы перарасталі ў Арсенневай у сімвал страты цвердзі пад нагамі, поўнай дэзарыентацыі ў свеце і часе (“ці часу, як кажуць, няма наагул?”) і пакінутасці на волю лёсу.

Знайшоўшыся “між берагамі”, паэтка аднак не ўзбунтавалася, не загарэлася помстай, не ўсчала “ходання з лёсам”. Па-жаночаму, кіраваная вышэйшымі духоўнымі і эстэтычнымі каштоўнасцямі і ідэаламі, яна значна хутчэй, чым многія іншыя беларускія эміграцыйныя паэты, ішла на “скарэнне” перад лёсам. Калі ў першых вершах з раздзела “Не астыць нам. 1944–1949” прабіваўся яшчэ пратэст супраць “падступнага, куслівага, насмешлівага лёсу” (“нат ахвяраў сваіх ты не зmusіш скарыцца”), то чым далей, тым скарга на “крывіцкі Кон” выразна слабела, і раздзел “На ростанях” ужо адлюстроўвае не толькі поўнае паэтычнае прымірэнне (“такі наш кон”, “добры кон”, “Божы кон”), але і — што на першы погляд парадаксальна — удзячнасць такому на-

¹⁶ Адамовіч Антон. Наталля Арсеннева. С. XX.

канаванню. “Мне лёс даў можа болей, як каму, — гаворыць яна ў адным з вершаў. — Жыццё мне дорыць сны блізу на кожным кроку”.

Сон тут — гэта іншасказальнае найменне Арсенневай і творчага працэсу, і адначасна прадукту таго працэсу. Сніць сон значыла для яе тое самае, што займацца творчасцю, пісаць лірычныя вершы. Як і сненне ёсць нейкая квінтэсенцыя жыцця, нейкі зрэз самых розных планаў чалавечай экзістэнцыі, а не само жыццё, так і паэзія — паводле аўтаркі “Пад сінім небам” — таксама не жыццё, бо яна над жыццём¹⁷.

Наталля Арсеннева ўсведамляла сваю ўражлівую “жывую душу”, чулую на свет нерукатворнай прыгажосці (“Люблю я свет красы, але не свет людзей”). Не выпадкова яна, перахварэўшы і Нямецчыну (“як тварыць?”) і асабліва Амерыку, тую індустрыяльную, бетонную, непрыветлівую не толькі для яе песняў (“Навошта я пішу, для каго?”), бачыла сваю суаднеснасць, адчувала роднасць не з кім-небудзь з людзей, але з магноліяй:

Аплёў, аблытаў, як драсён,
той гуд не толькі брук,
але й хаценні, змогу.
А ўсё-ткі, за снягі бялейшая, усцяж,
ледзь красавік,
цвіце магнолія пад мурам.

(“Магнолія”)

У перыядзе эміграцыйным, у Амерыцы, Наталля Арсеннева прыпадабняецца да магноліі, дрэва, якое своеасабліва цвіце пасярод выасфальтаванай гарадской рэчаіснасці. І зноў, як на пачатку свайго творчага шляху, стаецца паэтка непараўнанай пясняркай жыцця прыроды — “сяброўкі восені” (“Гэтак будзеш ты мной”) і гмаху імперыі-вясны (“Гмах імперыі”). У вершы “Нарадзіны паэты” гэтую “перамогу магноліі” Арсеннева ўспрымала як нараджэнне:

Смяюся ...
Паэта новы
вось-вось тут на свет прарос.

(“Нарадзіны паэты”)

У канцы 50 — пачатку 60-х гадоў пачынаецца ў еўрапейскай культуры новая паэтычная эпоха. Стыль гэтай эпохі выказвалі ў Амерыцы і краінах Захаду “бітнікі” з сваёй праграмай сацыяльнай нязгоды і пратэсту, а ва ўсходніх славянскіх літаратурах — паэты-”эстраднікі”. Публіцыстычнасцю, рэпартаж-

¹⁷ “Жыццё жыццём, а паэзія — над жыццём”, — кажа паэтка і цяпер. Гл: Вярбоўская В. Праз слёзы прадчуваецца надзея. С. 6.

насцю, нацэленасцю на масавага слухача яны былі шмат у чым падобныя на сваіх заходнееўрапейскіх контркультурнікаў.

Такіх “ціхіх” паэтаў, як Наталля Арсеннева, якая — стаўшы эмігранткай — не мела таксама і “куды сказаць”, новая эпоха пакідала без належнай увагі. “Я кужалем сівым няўзнак датку мой верш”, — пісала яна ў вершы “Гадзіннік”, прадчуваючы, што яе час і час эпохі “дыхаюць не ў тахт”.

Сымон Белы (Радашковічы)

Міхась Міцкевіч (Антось Галіна):

Беларускі і амерыканскі перыяды жыцця і творчасці

Маё даследаванне не прэтэндуе на глыбокі аналіз жыццёвага і творчага шляху малодшага брата Якуба Коласа. Прапаную пазнаёміцца толькі з асноўнымі штрыхамі грамадскай дзейнасці вернага і шчырага сына Беларусі, які любіў сваю Бацькаўшчыну як нешта святое. Мне ён даводзіцца дзядзькам.

Перада мной — альбом пра жыццё і творчы шлях Якуба Коласа, выдадзены “Народнай асветай” у 1974 г. Складальнікі — супрацоўнікі літаратурнага музея песняра Даніла Міцкевіч, Мікола Базарэвіч, Іван Курбека і Міхась Пратасевіч. Аўтарам удалося сабраць ілюстрацыі і змястоўную інфармацыю да іх пра асноўныя этапы жыцця вялікага паэта. Аднак у гэтым выданні адсутнічае ўся Коласавая праўда, не паказаны ўсе яго цяжкія жыццёвыя перыпетыі, часам трагічныя. Досьць прыгадаць, што ў 1922 г. Якуб Колас востра выступіў супраць прарасійскіх прадстаўнікоў у навуковых колах. Прымаў ён удзел у антыбальшавіцкай арганізацыі Юрыя Лістапада. У дваццатыя гады ў Беларускай Акадэміі навук зарадзілася беларуская нацыянальна-дэмакратычная плынь дзеля аднаўлення незалежнай Беларускай дзяржавы. Якуб Колас быў адным з галоўных натхніцеляў гэтага руху. Можна назваць і другія сведчанні непакорнасці паэта камуністычнай ідэалогіі. Відаць, толькі вялікая папулярнасць Коласа на радзіме і далёка за яе межамі не дала магчымасці паслугачам “жалезнай рукі” знішчыць выдатнага нацыянальнага дзеяча, класіка беларускай літаратуры.

Антось Галіна (псеўданім Міхася Міцкевіча) пайшоў спежкай старэйшага брата да канца сваіх дзён. І таму нічога здзіўнага, што на дваццатай старонцы альбома засталася белая пляма... Няма тут здымка Міхася Міцкевіча сярод усіх братоў і сясцёр. У той час не дазвалялася гаварыць і пісаць пра тое, што не адпавядала пануючай ідэалогіі.

... У майго дзеда Міхаіла Казіміравіча Міцкевіча дзеці раслі, як баравікі ў цяністым сасняку, што непадалёку ад славутай Альбуці. Пяць братоў і чатыры сястры гукалі на нёманскіх абсягах. Па запісаных мной словах цёткі Мані, самай малодшай з роду Альбуцкіх (так, на мікалаеўскі лад, называлі родзічаў

Якуба Коласа), “Міхась радзіўся і гадаваўся на Парэччы сярод дарослых, таму і быў крыху разбэшчаны, бо ўсе яму патуралі і любілі, асабліва дзядзька Антось, які сцяною стаяў за пляменніка і браў яго з сабой рыбу лавіць, бярозавы сок “спускаць”, паказваў норы барсукоў, гойсаў з ім па лесе...”

Міхась і Маня, як самыя малодшыя, трымаліся разам, гулялі вакол хаты пад шатамі дубоў, пакуль малыя былі. Часам дзядзька Антось вазіў іх у чоўне аж да Нёмана па быстрацечнай рачулцы. Але ж з гадамі мужчынская “парода” брала сваё: Міхаська круглы, як гарбуз, гойсаў па лесе, ужо свістаў у чатыры пальцы, знаходзіў гнёзды і норы, збіраў добра баравікі. Трымаўся мужчынскай кампаніі, сябраваў з дзедам Сачком (на мікалаеўскі лад), а так з Дземідовічам, заядлым рыбаком, чытаў яму па складах казкі, якія навёз з Нясвіжа брат Кастусь. А дзядзька Антось вучыў здольнага пляменніка першай грамаце. І ў Мікалаеўшчынскай пачатковай школе вучыўся ён лёгка, без прымусу. Улетку, пасучы каровы на Буданскім лузе, браў з сабой кнігу казак Льва Талстога, уладкоўваўся на тоўстым суку над зялёнай шапкай дуба і чытаў запоем. Адночы так зачытаўся, што забыўся пра сук, на якім сядзеў, падхапіўся і кулем паляцеў на зямлю. Сястра Маня насміхалася над братам, прыгаворвала: “Ах, вы граф Толстой несчастный”. За што Міхась не раз цягаў сястру за косы, нават склаў пра яе верш:

Сядзіць Маня на ложцы пры сцяне,
Косы, як лейцы, цягаць добра мне.

Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю Міхась закончыў у 1917 г., але ў школе працаваў мала. Усчалася грамадзянская вайна, малады Міцкевіч стаяў на раздарожжы, не мог прыняць рашэння. Разабрацца ва ўсім вэрхале сялянскаму хлопцу было не проста. Калі ж быць шчырым, не ляжала ў яго душа да тых, хто хацеў разбурыць “мир до основания”. Пакутнюю Беларусь тады раскалолі на Усходнюю і Заходнюю. У Заходняй засталіся палякі. Тут у Смольні і жыў дзядзька Міхась, стаў ён працаваць на зямлі, а яго браты Кастусь, Алесь і сястра Алена аказаліся ў “Саюзе непарушным”. Пасля смерці маці Ганны (яна жыла пры Юзіку) малодшы брат збудаваў сабе сялібу-хутар правей Стаўбцоўскай дарогі, пры самым сасняку. Меў пару гектараў пуставатай зямлі-баравіны і лужок для выпасу хатняй жывёліны. Часта сваю гаспадарку давяраў майму бацьку або сваяку Прускаму, якога НКВД у ноч 1940 г. забрала назаўсёды... Тады дзядзька прыехаў на калёсах і забраў стрыечную сястру з дзецьмі да сябе на хутар. Ён, як і дзядзька Антось, не шукаў сабе жонку, хоць свацяў было многа. У кожнай дзяўчыне заўважаў якую-небудзь ганьбу: то смяецца многа — толькі палец пакажы, то шмат гаворыць, то моцна сапе носам, то крокі шырокія робіць... Каржакаваты, шыракаплечы, лабасты, з доўгім шырокім носам, са смяшынкай Коласа, ён, часам, гарачыўся ў гутарцы, любіў пажартаваць, трапна падбіраючы словы. Гаварыў з націскам у голасе, нада-

ваў кожнаму слову асаблівы сэнс. Адбіваючыся ад розных сваццяў, гаварыў па-філасофску: “Чалавечына! Адна душа ў боце, другая ў жываце, а трэйцяя па свеце ходзіць ды людзей зводзіць, а чацьвёртай мне зусім не трэба, пражы-ву бабылём, як дзядзька Антось”.

Дзядзька часта заходзіў зімовымі вечарамі да сястры Юзі, маёй маці, муштраваў сваіх шматлікіх пляменнікаў, даваў “квасу” за правіннасці, асабліва за навуку, бо надаваў адукацыі вялікае значэнне. “Без навукі — як бязрукі”, — часта паўтараў ён. На розных сходках моладзі дома і ў іншых вёсках вёў прапаганду, каб родная мова не была мачыхай для беларусаў, каб яны не цураліся дзедаўскай спадчыны, ганарыліся сваёй нацыяй, каб “беларускае сонца свяціла і грэла беларусаў”. Не захацеў настаўнічаць у польскай школе, ламаць сваю мову на “жондовы энзык”. Застаўся руплівым гаспадаром. Працы не шкадаваў, кожны год збіраў каменне, добра ўгнойваў палеткі. Мікалаеўцы дзівіліся, што на такой пустэчы расло жыта ў рост чалавека, асабліва ўдавалася грэчка. Але не заўсёды дзядзька займаўся гаспадаркай сам, часта яму дапамагалі сваякі.

Хоць мяжа была на замку, але Міхась і яго аднадумцы мелі шмат рознай савецкай літаратуры. Бальшавікі масіўна вялі прапаганду, абяцалі райскае жыццё ў Саветах. Дзядзька не зусім давяраў гэтаму, тым не менш арганізаваў самадзейны драматычны гурток, дзе паставіў “Мікітаў лапаць”, “Збянтэжанага Саўку”, “Пінскую шляхту”, “Паўлінку”. Сам браў галоўныя ролі, гуляў як заядлы артыст, выступаў у друку, высмейваючы панскія парадкі і польскі жонд. Не мог змірыцца, што на прасцягах Бацькаўшчыны гаспадарачь фанабэрыстыя асаднікі, для якіх мужык — непаўнацэнная асоба. Не менш страшнае тварылася за мяжой, у краіне “жалезнай рукі”, дзе гуляў чырвоны тэрор, знішчаў “ворагаў народа”, у лік якіх трапіў родны дзядзька Міхась Язэп Лёсік, Аляксандр Сянкевіч, іншыя мікалаеўскія інтэлігенты. Старшыня Рабоча-сялянскай грамады Браніслаў Тарашкевіч спаткаў сваю смерць у Курапатах з мікалаеўскім чалавекам па прозвішчы Дземідовіч. Не адзін дзесятак хлопцаў уцяклі за мяжу, ратаваліся ад паноў, а бальшавікі амаль усіх іх “упарадкавалі”. Сярод тых, хто застаўся ляжаць у вечнай мерзлаце, пляменнік дзядзькі Міхась Алесь Белы.

Калі грамадоўцы на пачатку сваёй дзейнасці імпанавалі настрою і духу дзядзькавай душы, то пасля таго, як вярхушка гэтай арганізацыі прымкнула да камуністаў Заходняй Беларусі, брат Коласа абурыўся, бо адраджэнне культурнай і духоўнай спадчыны трапіла ў бальшавіцкія цуглі. З абодвух бакоў — і палякі і саветы — пазбаўлялі беларускі народ права людзьмі звацца, адбіралі ад яго мову, культуру.

І ўсё-такі прыход саветаў восенню 1939 г. дзядзька Міхась спаткаў з адкрытай душой. Пайшоў працаваць у народную асвету, стаў актыўным прапагандыстам роднага слова. Пад яго непасрэдным кіраўніцтвам арганізаваліся культармейцы з вучняў старэйшых класаў. Бацькі селі за парты, а дзеці вучылі

іх першай грамаце: пісаць, складаць і па складах чытаць. Людзі атрымалі надзелы зямлі, сенажаці, паверылі “самаму мудраму”. Наступіла палёгка ў жыцці. Вяскоўцы хадзілі ўзрушаныя і ўцешаныя. Вёска сустрэлася з дэпутатам БССР, народным песняром і земляком Якубам Коласам. Савецкая ўлада дапамагала аднавіць вёску, якая згарэла датла ў 1940 г. Тым не менш трывожны цяжар не пакідаў сэрцы аднавяскоўцаў Міхася. Якуб Колас прыехаў да іх не адзін. З ім, у скуранках, былі ахоўнікі з НКВД. Радня, якая сабралася праз дваццаць гадоў у хаце дзядзькі Міхася, нават не пагаварыла шчыра са сваім славытым братам. Хоць і хацела душа распытаць яго пра сваякоў, што жылі там, пра сваіх сыноў і іх сяброў, што ўцяклі ад панскага прыгнёту і ніякіх вестак пра сябе не падавалі, але Якуб Колас стараўся не дакранацца да гэтай тэмы. Толькі тайком даў зразумець Міхасю: тыя, хто ўцёк ад палякаў, сталі “ворагамі народа”, таму трэба чакаць бяды... Спадзяванні на лепшую долю і захаванне духоўнай памяці таялі з кожным днём. Кожны чакаў — каго сягоння? Выклікалі ў адпаведную ўстанову і дзядзьку Міхася: пагутарылі “по душам” і “далікатна” папярэдзілі, каб маўчаў. Відаць, аўтарытэт Якуба Коласа паспрыяў таму, каб не трапіў на Салаўкі, адкуль рэдка хто вяртаўся да хаты.

Міхась Міцкевіч застаўся верным сваім землякам і ў гады фашысцкай навалы. Ён зноў працаваў у асвеце. У Мікалаеўшчыне дырэктарам школы стаў сваяк і сябра Якуба Коласа Ігнат Міцкевіч, які выкладаў там рускую мову. Усе астатнія прадметы, як і ў дваццатых гады, — на роднай мове. Дзядзька Міхась быў задаволены, што матчына мова зноў загучала ў школах Стаўбцоўшчыны. Праўда, у многіх вёсках заняткі праводзіліся па хатах.

У гады нямецкай акупацыі дзядзька застаецца самім сабою: дбае пра нацыянальную культуру, мову. Падтрымлівае сувязі з партызанамі, якіх было шмат у Мікалаеўшчыне. У яго хаце жылі колькі савецкіх палонных, што пазней сталі ляснымі месціўцамі. Пра гэта ўспамінаюць сувязныя Антоцкая, Вязаўцава... Карная экспедыцыя праехала міма вёскі, хоць і была важкая падстава, каб расправіцца з мікалаеўцамі. Партызаны з дапамогай паліцыянтаў (двое з іх “служылі” немцам па заданні партызанскай разведкі) спалілі пастарунак, колькі паліцыянтаў узялі ў палон.

1944 г. стаў паваротным у асабістым жыцці дзядзькі Міхася. Ён развітваецца з Радзімай назаўсёды... Баючыся рэпрэсій і, па словах цёткі Мані, “каб не палаць на Костуся”, выехаў на Захад. Спачатку прыпыніўся ў Чэхаславакіі, зарабляў сабе на хлеб. Давялося ўспомніць навуку дзядзькі Антося, які прышчапіў здольнаму пляменніку любоў да цяслярнай і бондарскай справы. Пазней эмігрант-уцякач, а калі шчыра — выгнаннік, апынуўся ў Заходняй Германіі. Ён і там не сядзеў, склаўшы рукі. Паводле Міхася Тулейкі, таксама эмігранта, за межамі Бацькаўшчыны быў дзейны і вельмі ахвярны. У Германіі дзядзька Міхась жыў у лагеры для перамешчаных асоб, вучыў дзяцей у беларускіх школах, працаваў іх інспектарам. У 1947 г. Міхась Міцкевіч абіраецца сакрата-

ром беларускага настаўніцкага згуртавання на эміграцыі. У гэтым жа годзе ён складае праграму беларускай мовы для 1–5-х класаў, апрацоўвае чытанкі для дзяцей малодшага ўзросту. У 1949 г. прымае актыўны ўдзел у стварэнні беларускай аўтакефальнай праваслаўнай царквы ў Розенгайме, становіцца сакратаром Вышэйшага царкоўнага ўпраўлення.

У 1950 г. брат Якуба Коласа пераязджае на сталае жыхарства ў Нью-Йорк. І тут не прыпыняе сваёй актыўнай дзейнасці па адраджэнні матчынай мовы, займаецца навукова-даследчай працай. Піша чытанкі для вучняў малодшага ўзросту, даследуе творчасць Якуба Коласа, узяўшы за аснову “Новую зямлю”. Пільна сочыць за перыядычным друкам на Бацькаўшчыне. У шаноўныя гады становіцца глыбока веруючым. Ён быў не толькі рэдактарам газеты “Беларус” (пэўны час выдаваў гэты друкаваны орган на свае грошы), але і рэдактарам часопіса “Голас царквы”. Быў сябрам Галоўнай управы БАЗА, апекуном Сабора Святога Кірылы Тураўскага ў Нью-Йорку. Да канца сваіх дзён матэрыяльна дапамагаў царкве. Па словах былога дырэктара філіяла музея Я.Коласа Уладзіміра Міцкевіча, Якуб Колас атрымаў аднойчы ліст ад брата праз Дразда, настаўніка з Новага Сержаня, і незадаволена тады выказаўся: “...Дурны Міхась. Што ён цягаецца па Парыжах. Каб ён быў тут, я б яго выбавіў...”

Памёр Міхал Міцкевіч 25 кастрычніка 1991 г. на руках пляменніка Алеся Міцкевіча, сына сястры Міхаліны. Беларуская дыяспара і Бацькаўшчына страцілі ў яго асобе вельмі шчырага абаронцу нацыянальнай спадчыны, чалавека вялікай душы, які пакінуў глыбокі след у сэрцах тых, хто ведаў яго. Як дзеяч беларускай культуры і як пісьменнік, публіцыст, ён заслугоўвае, каб яго дзейнасць была глыбока даследавана, каб магіла на беларускім могілніку ў Іст-Брансвіку (штат Нью-Джэрсі) стала жывой памяццю для ўсіх тых, хто шануе і любіць сваю нацыю.

Трэба думаць, pseўданім Антось Галіна ў Міхала Міцкевіча не выпадковы. Дзядзька Антось быў яго кумірам і дарадцам, самым блізкім сябрам, таму каб захаваць пра яго святую памяць, ён і назваўся Антосем Галінай — як працяг роду Міцкевічаў. Літаратурную дзейнасць Антось Галіна пачаў у 1918 г. Выступаў у друку з аповяданнямі, фельетонамі пра жыццё сялян, семінарыстаў, фармаванне нацыянальнай свядомасці. У канцы свайго жыцця ён пераклаў на беларускую мову Напрасольнае і Паспалітае Евангелле, якое пачало друкавацца ў Амерыцы.

Максім Гарэцкі высока цаніў творчасць Міхала Міцкевіча, пісаў: “Вельмі спадзейны і паважны публіцыст”. А Мікола Прускі, сваяк дзядзькі Міхася, выдавец часопіса “Беларускі свет” у Амерыцы, сцвярджаў: “Дзядзька Міхась і Бацькаўшчына былі нібы параднёнымі... Гэта быў дабрадушны і цудоўны чалавек, вялікі патрыёт, і любіў сваю Бацькаўшчыну, як нешта святое”.

...Па-ранейшаму растуць купчастыя дубы на Бярвянецкім лузе, Нёман коціць хвалі ў далячынь. Шалясцяць лістамі старыя ліпы на падворку

леснічоўкі. Сюды, на паклон да аўтара “Новай зямлі”, кожны год прыязджаюць тысячы людзей, каб прайсціся па шляху Коласа, аздобленым літаратурнымі помнікамі. Умелья рукі мастакоў і скульптараў таленавіта ўвасобілі неўміручыя вобразы родных і блізкіх мікалаеўцаў. І вельмі горка ўсведамляць, што свой вечны спакой брат Якуба Коласа знайшоў далёка ад роднай зямлі. Але трэба спадзявацца: знойдзецца самабытнаму выгнанніку з роду Міцкевічаў месца для літаратурнага помніка сярод герояў “Новай зямлі”. Міхалова дрэва мусіць мець і гэтую, апошнюю галіну.

Галіна Алейнік (Мінск)

Выданні беларускага замежжа

ў фондах Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі

Сярод шматлікіх сацыяльных інстытутаў Нацыянальнай бібліятэцы належыць асаблівае месца — яна скарбніца і захавальніца агульначалавечых духоўных і навуковых каштоўнасцей, зафіксаваных на адпаведных носьбітах з дапамогай пэўных сімвалаў.

Нацыянальная бібліятэка, апрача таго, з’яўляецца дакументальнай памяццю таго народа, імя якога яна носіць. Яна павінна быць тым адзіным месцам на Зямлі, дзе можна атрымаць вычарпальную інфармацыю пра гэты народ.

Вось чаму Нацыянальная бібліятэка Беларусі (НББ) практычна з дня свайго заснавання рупліва збірае і захоўвае ўсе выданні, рукапісныя матэрыялы, а цяпер і іншыя носьбіты інфармацыі (гуказапісы, аўдыёвізуальныя дакументы, мікраносьбіты і г.д.), створаныя беларусамі, або такія, якія маюць дачыненне да Беларусі па змесце ці мове. Выкарыстоўваючы спецыяльную тэрміналогію, можна сказаць, што ажыццяўляецца мэтанакіраванае фармаванне фонду нацыянальнага дакумента і экстрэрырыкі, для Беларусі — беларусікі. Дарэчы, вядзецца навуковая работа па ўдакладненні і размеркаванні дадзеных тэрмінаў. Цяпер гэты сукупны фонд складае каля паловы мільёна адзінак захоўвання. Папаўненне фонду нацыянальнага друку ў Беларусі ў адпаведнасці з яе дзяржаўнымі межамі кожнага перыяду ўжо больш за семдзесят гадоў (з 1922 г.) забяспечваецца сістэмай кантрольных і абавязковых экзэмпляраў, што практычна гарантуе яго паўнату.

Не меншую каштоўнасць для беларускай культуры маюць дакументальныя друкаваныя і рукапісныя помнікі, створаныя нашымі суродзічамі — прадстаўнікамі беларускай дыяспары ў розных кутках свету. Гэта вынікі культурнай дзейнасці і этнічных беларусаў у суседніх з Беларуссю дзяржавах, і тых беларусаў, каго ў розныя часы лёс раскідаў амаль па ўсіх кантынентах.

Цяпер прагрэсіўная частка грамадства ўжо разумее, што беларускае замежжа шмат зрабіла і робіць для развіцця беларускай культуры, літаратуры,

навукі, мастацтва. Беларусы замежжа выпускаюць кнігі, часопісы, газеты, стварылі бібліятэкі, музеі, архівы, дзе збіраюцца і захоўваюцца друкаваныя выданні, рукапісныя дакументы. Гэтая спадчына, якую стварылі і сабралі нашы суайчыннікі за межамі Беларусі, дастаткова вялікая, але далёка не асвоеная ў Беларусі, а часткова яшчэ і невядомая. Аднак без яе беларуская культура заўсёды будзе няпоўная. Гэта ўрэшце стала відавочным.

Таму, выкарыстоўваючы больш спрыяльную сітуацыю, НББ скіравала свае намаганні на папаўненне збору выданняў беларускага замежжа як часткі ўсёй калекцыі нацыянальнага фонду. Пры гэтым мы кіруемся наступнымі прынцыпамі: імкненне да паўнаты, адлюстраванне разнастайнасці светапоглядаў аўтараў, шматгаліновасць, відавая разнастайнасць.

Фармаванне ўказанай часткі фонду мае даўнюю гісторыю. Яшчэ да Другой сусветнай вайны рабіліся захады, каб набыць выданні, што выходзілі з друку, у прыватнасці ў Заходняй Беларусі. Безумоўна, у той час, як і ў пазнейшы, пасляваенны, існавалі значныя ідэалагічныя абмежаванні. Аднак часам і такія выданні, што ў афіцыйных уладаў не выклікалі ідэалагічных прэрэчанняў, да Беларусі не даходзілі, а асядалі ў буйнейшых кнігасховішчах Расіі. Вось чаму фонд рос марудна, выданні беларускай эміграцыі адсутнічалі, пытанне аб паўнаце фонду наогул не магло ставіцца. Таму без перабольшання можна сцвярджаць, што па сутнасці частка нацыянальнага фонду “Беларускае замежжа” ў асноўным створана за апошнія сем-восем гадоў, калі ва ўмовах былога Саюза ў сувязі з працэсамі дэмакратызацыі стварыліся для гэтага рэальныя перадумовы. Мяркуем, што не апошнюю ролю тут адыграла і наданне былой Дзяржаўнай бібліятэцы ў 1992 г. статуса Нацыянальнай. Нашы суайчыннікі за мяжой сталі бачыць у бібліятэцы не частку дзяржаўнай структуры, а сацыяльны інстытут, што абслугоўвае патрэбы ўсёй нацыі.

Усё гэта стварыла магчымасць весці камплектаванне фонду “Беларускае замежжа”, выкарыстоўваючы розныя каналы. Умоўна іх можна падзяліць на два віды: афіцыйныя каналы міжнароднага кнігаабмену (МКА) і асабістыя кантакты з дзеячамі беларускага замежжа. Першы з іх найбольш шырока прымяняецца для набыцця выданняў беларусаў Беласточчыны, а таксама іншых беларусазнаўчых выданняў у Польшчы. Трывалыя сувязі ўсталяваліся ў НББ з 35 арганізацыямі Польшчы, партнёрамі па МКА.

Значна папоўніўся збор выданняў беларускага замежжа дзякуючы асабістым кантактам з яго вядомымі дзеячамі. Неацэнную дапамогу ў папаўненні калекцыі аказалі Вітаўт і Зора Кіпелі, якія сабралі і перадалі НББ у сукупнасці каля 700 адзінак кніг і часопісаў, што складае амаль чвэрць усёй калекцыі. Шмат зрабілі для дакамплектавання калекцыі Кастусь Акула, Юры Весалякоўскі, Янка Мойсік, айцец Аляксандр Надсан і многія іншыя.

У выніку фонд “Беларускае замежжа” цяпер уяўляе сабой калекцыю, разнастайную паводле зместу, аўтараў, відаў выданняў, моваў, носьбітаў інфармацыі.

Паколькі доўгі час колькасны ўлік выданняў калекцыі не праводзіўся, выданні асобна не выдзяляліся, а расстаўляліся па меры паступлення разам з прадукцыяй беларускіх выдавецтваў, назваць дакладную лічбу, якая характарызувала б яе аб’ём, немагчыма. Апошнія гады такі ўлік наладжаны. Больш таго, стварэнне электроннага каталога (ЭК) на фонд нацыянальнага дакумента і беларусікі, дзе беларускае замежжа пазначаецца спецыяльным кодам, дазволіць у бліжэйшы час не толькі атрымаць такую лічбу, але і весці хуткі пошук па розных параметрах. Прымяніўшы спецыяльную методыку, удалося падлічыць, што калекцыя выданняў беларускага замежжа сёння складае каля трох тысяч адзінак захоўвання. Яна носіць ярка выражаны гуманітарны характар. Сярод выданняў 35 працэнтаў — мастацкая літаратура, у тым ліку для дзяцей, астатнія — па літаратуразнаўстве, мовазнаўстве, гісторыі, этнаграфіі, фальклору, мастацтве і г.д. У моўным аспекце 70 працэнтаў — выданні на беларускай мове, 20 — на польскай, 7,5 — на англійскай, 2,5 працэнта — на іншых мовах. У відавым аспекце 87,5 працэнта — кнігі, 12 — часопісы, 0,5 — газеты. Па носьбітах 99,3 працэнта папяровыя, 0,7 — мікрафілмы і мікрафішы.

Сярод галіновай літаратуры пераважаюць выданні па гісторыі ад старажытных часоў да сучаснасці. Тут можна назваць працы пра дзейнасць Францыска Скарыны Сымона Брагі, “У святле гістарычных фактаў” Паўла Урбана, “Беларусь: на скрыжаваннях гісторыі” Янкі Запрудніка, “Нарысы з гісторыі Вялікалітвы-Беларусі” Янкі Станкевіча, “Беларуская краявая абарона: уніформа і адзнакі” Уладзіміра Шнэка. Вялікую цікавасць уяўляюць падручнікі беларускай мовы і слоўнікі. Сярод іх — “Беларуская мова” Валянціны Пашкевіч, слоўнікі і падручнікі Янкі Станкевіча. Мае бібліятэка і рэлігійныя выданні на беларускай мове — Біблію, службоўнікі, малітоўнікі, катэхізісы, акафісты, царкоўныя календары.

Мастацкая літаратура прадстаўлена творамі Вінцука Адважнага, Кастуся Акулы, Наталлі Арсенневай, Юркі Віцьбіча, Уладзіміра Глыбіннага, Алеся Салаўя, Масея Сяднёва, Янкі Юхнаўца і інш. Надзвычайную каштоўнасць для нас маюць бібліяграфічныя даведнікі Вітаўта і Зоры Кіпеляў, Міколы Панькова, Вітаўта Тумаша, якія з’яўляюцца крыніцамі інфармацыі для далейшага дакамплектоўвання збору.

Асабліва трапяткія адносіны з боку супрацоўнікаў НББ і яе чытачоў да тых выданняў з калекцыі, на якіх стаяць аўтографы і даравальныя надпісы аўтараў.

Перыядычныя выданні прадстаўлены 77 часопісамі, сярод іх — “Беларускі зборнік”, “Беларускі свет”, “Божым шляхам”, “Запісы Беларускага Інстытута навукі і мастацтва”, “Конадні”, “Зважай!”, “Полацк”, “Палесье” і інш. Варта адзначыць, што камплекты часопісаў даволі поўныя. Падборка газет складаецца з 16 назваў, у іх ліку — “Бацькаўшчына” за 1947–1960 гг., “Беларускі голас” за 1984–1991 гг., асобныя нумары газет “Беларускія навіны”, “За волю”.

Вялікая каштоўнасць калекцыі не толькі ў яе наяўнасці, але і ў даволі разнастайным і актыўным выкарыстанні. Перш за ўсё бібліятэка выкарыстоўвае гэтыя выданні для стварэння бібліяграфічных крыніц. Так, у бюлетэні “Новыя кнігі Беларусі” былі змешчаны тэматычныя дадаткі “Беларускае замежжа” (1992, № 7–8) і “Проза беларускага замежжа” (1995, № 4). Абапіраючыся на збор, мы рыхтавалі бібліяграфію да персанальных памятных дат Наталлі Арсенневай (1993), Масае Сяднёва (1993), Юркі Віцьбіча (1995).

Бягучая інфармацыя змяшчаецца ў першым раздзеле бюлетэня “Новыя кнігі Беларусі” пад рубрыкай “Ураджэнцы Беларусі за мяжой”, а таксама ў штогодніку “Новая літаратура па гісторыі і гістарычных навуках Беларусі” пад аналагічнай рубрыкай.

Вялікую цікавасць у наведвальнікаў бібліятэкі выклікаюць выстаўкі з экзэмпляраў калекцыі. Яны прысвячаюцца, як правіла, вялікім падзеям нацыянальнага значэння: міжнародным з’ездам беларусаў, кангрэсам беларусістаў і г.д. Становіцца традыцыяй экспанаваць выданні, атрыманыя бібліятэкай у якасці падарункаў ад яе сяброў і дабрадзеляў.

Калекцыя НББ “Выданні беларускага замежжа” была выкарыстана выкладчыкамі Беларускага ўніверсітэта культуры пры распрацоўцы тэмы “Бібліяграфія беларускага замежжа”, якая ўвайшла ў навучальныя курсы “Гісторыя беларускай бібліяграфіі” і “Бібліяграфічнае забеспячэнне нацыянальнай праграмы “Спадчына”, пры падрыхтоўцы паказальніка бібліяграфічных крыніц беларускага замежжа.